

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

ЧЕРНИК НАТАЛІЯ СТЕПАНІВНА

УДК 340.12(477)

**ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ
У КОНТЕКСТІ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ДОКТРИНИ**

12.00.12 – філософія права

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук**

Науковий консультант

Кушакова-Костицька Наталія Вадимівна,

кандидат юридичних наук,

старший науковий співробітник,

Заслужений юрист України

Київ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІДЕЙНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА НА ПОЧАТКУ XX ст.	11
1.1. Соціокультурні та історико-правові умови творення української держави на початку XX ст. у контексті християнської доктрини.....	11
1.2. Світоглядно-політичні витoki становлення української держави в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.	26
1.2. Методологічні засади аналізу впливу християнського віровчення на державно-правові процеси в Україні в 1917–1920 рр.....	33
Висновки до першого розділу	41
РОЗДІЛ 2. РОЛЬ ХРИСТІЯНСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ	42
2.1. Вплив християнської доктрини на правосвідомість українців.....	42
2.2. Роль християнства у формуванні українських народних традицій і звичаєвого права в кінці XIX – початку XX ст.	58
Висновки до другого розділу	74
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЕТИКИ НА ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПОЧАТКУ XX ст.	74
3.1. Рецепція російського законодавства в УНР та австрійського в ЗУНР як законодавчих християнських систем	74
3.2. Християнські засади українського сімейного, цивільного і земельного права.....	94
3.3. Християнські засади кримінального й адміністративного права.....	116
3.4. Християнські засади судочинства 1917-1920 років	132
Висновки до третього розділу	153
ВИСНОВКИ	156
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	163
ДОДАТКИ	189

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

УНР	Українська народна республіка
ЗУНР	Західноукраїнська народна республіка
РУП	Революційна українська партія
РСДРП	Російська соціал-демократична робітнича партія
УСДРП	Українська соціал-демократична робітнича партія
УНР	Українська народна партія
РПЦ	Руська православна церква
ГКЦ	Греко-католицька церква
УЦР	Українська Центральна Рада

ВСТУП

Актуальність теми. Становлення правової держави та розбудова громадянського суспільства в Україні нерозривно пов'язані з правосвідомістю її народу. Рівень розвитку правової свідомості української спільноти обумовлюється низкою чинників, зокрема моральною та духовною культурою. Саме духовно-моральна складова є визначальною у процесі становлення взаємовідносин між суспільством та державою.

Правосвідомість українців формувалася впродовж основних етапів національного державотворення. Особливо активно ці процеси відбувалися у другій половині XIX – на початку XX ст. Значний вплив на її формування мали християнство та норми канонічного права. Християнська правова доктрина витворила притаманну тільки їй систему взаємовідносин між суспільством, державою та Церквою, що була намісницею Бога на землі. Відносини в цих трьох площинах ґрунтувалися на глибоких релігійно-етичних та моральних цінностях. Відображення християнської правової доктрини у правосвідомості безпосереднім наслідком мало трансформацію у практичну правову діяльність.

Актуальність дисертаційного дослідження обумовлена особливостями становлення української правової системи в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. У зазначений період існувало декілька форм національної держави, політико-правова система яких, незважаючи на різноманітні підходи до розв'язання державницьких проблем, характеризувалася спільною рисою – глибоким християнським змістом. Саме християнський зміст у поглядах лідерів Центральної ради, Гетьманату та Директорії визначав характер та актуалізацію вирішення земельного й соціального питання, лібералізацію норм кримінального і кримінального процесуального законодавства, а також глибоке морально-етичне наповнення цивільного законодавства.

Беручи до уваги історико-правові обставини та результати аналізу наявної монографічної бази, розкриття християнського змісту українського права в період національного відродження початку ХХ ст. є важливим науковим завданням, оскільки надає можливість формувати цілісну картину правового становлення національної Української держави у 1917–1920 рр., визначення причин поразки української революції.

Теоретичною основою дослідження є праці вітчизняних та іноземних науковців у сфері права, історії, філософії, психології та культурології. Перші спроби наукового осмислення правової складової українського державотворення 1917–1921 рр. здійснили безпосередні учасники описуваних подій – М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Винниченко та ін. Попри наявність багатого фактологічного матеріалу, їх праці відрізняються суб'єктивним та особистісним підходом до розкриття процесів державотворення. І хоча питанням формування національної державності в період національно-визвольних змагань початку ХХ ст. присвячено низку наукових праць, проблема вивчення християнського змісту українського права в цей період залишається поза увагою науковців. Виняток становлять хіба що праці І. Луцького.

Серед сучасних вітчизняних науковців, які досліджували споріднену чи опосередковано пов'язану тематику, слід зазначити Б. Андрусишина, Б. Барвінського, Е. Бистрицьку, Н. Білоцерківець, О. Бойка, М. Бортуну, В. Верстюка, І. Витановича, О. Вознюка, М. Гладуна, М. Гримич, І. Гуцалюка, І. Дмитрієнка, Ю. Дмитрієнка, О. Дорську, І. Заріцьку, В. Землянську, А. Колодного, В. Камінського, Е. Кісілюка, М. Кобилецького, О. Копиленка, П. Кравченка, М. Кравчука, В. Кульчицького, С. Кульчицького, І. Лісну, В. Лозового, Я. Малика, О. Мироненка, О. Мицюка, М. Настюка, В. Рум'янцева, Г. Ситника, І. Терлюка, Б. Тищика, О. Чувакова, В. Шабельнікова, В. Яніва, Д. Яроша та ін.

У процесі підготовки дослідження використано низку наукових доробок фахівців у галузі філософії права: А. Андрєєва, О. Бандури, В. Бичиніна, В. Вовк, О. Данильяна, О. Гвоздіка, М. Костицького, В. Кравця, Н. Кушакової-Костицької, І. Тімуш, О. Тихомирова, Б. Чміля та ін. Однак у роботах згаданих учених багато питань не дістали однозначного вирішення, залишаються дискусійними і потребують подальшого фундаментального вирішення, зокрема щодо впливу християнського віровчення на державно-правові процеси в Україні та правосвідомість, еволюцію засад матеріального та процесуального права, розвиток системи судочинства як у зазначений період, так і в контексті становлення сучасного українського законодавства. Зазначені обставини зумовили актуальність обраної теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011–2015 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 24 вересня 2010 р. № 14, Основних напрямів наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2014–2017 рр., а також планів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ на 2015, 2016 рр. Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Національної академії внутрішніх справ 24 лютого 2015 р. (протокол № 2).

Мета і задачі дослідження. *Метою* роботи є розкриття особливостей впливу християнського віровчення на формування філософсько-правових засад творення української держави і права на початку ХХ ст.

Відповідно до мети, було сформульовано такі *задачі*:

- висвітлити соціокультурні та історико-правові умови творення української держави і права на початку ХХ ст. у контексті християнської доктрини;
- визначити світоглядно-політичні витоки становлення української держави в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.;

- обґрунтувати методологічні засади аналізу впливу християнського віровчення на державно-правові процеси в Україні в 1917–1920 роках;
- виявити особливості впливу християнської доктрини на правосвідомість українського народу;
- розкрити взаємозв'язок між звичаєвим правом українців та християнським віровченням;
- визначити ступінь рецепції російського та австрійського законодавства у правову систему УНР та ЗУНР відповідно;
- висвітлити християнські засади українського цивільного, земельного та сімейного права в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.;
- охарактеризувати християнські витoki кримінального й адміністративного права УНР, Гетьманату, Директорії та ЗУНР;
- визначити вплив християнських норм на систему судочинства в роки національно-визвольних змагань початку ХХ ст. та їх подальшу реалізацію в сучасному українському законодавстві.

Об'єктом дослідження є політико-правові процеси в період національно-визвольної революції початку ХХ ст.

Предметом дослідження є філософсько-правові засади творення української держави і права на початку ХХ ст. у контексті християнської доктрини.

Методи дослідження. Для досягнення дослідницької мети використано філософські та наукові методи. Зокрема, *феноменологічний метод* спрямовано на розуміння та осягнення сутності зазначених наукових проблем; *історико-правовий* застосовано при дослідженні та аналізі історичних обставин відродження української державності й духовної культури українського народу (підрозділи 1.1, 1.3); *герменевтичний* – при визначенні впливу православної та греко-католицької правової доктрини на ментальність і правосвідомість українців (підрозділ 2.1); *історико-порівняльний* – при дослідженні законодавчих норм у сфері цивільного, сімейного, земельного та адміністративного права УНР, Гетьманату, Директорії та

ЗУНР (підрозділи 3.2, 3.3); *системно-структурний* та *функціональний* – при дослідженні й аналізі організації системи судочинства в період Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського, Директорії УНР та ЗУНР (підрозділ 3.4). За допомогою *логіко-семантичного методу* з'ясовано змістовне наповнення понять «право» та «звичаєве право» (розділ 3). Дисертаційне дослідження не було б повним без використання *діалектичного методу*, що сприяв відтворенню динамічних процесів, які відбувалися в правосвідомості українського народу та його правовому житті в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.

Емпіричну базу дослідження становлять матеріали з архівного фонду, що містяться у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (фонди № 2208 та № 1065). Значну роль у дисертаційному дослідженні відіграли наукові фонди Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Парламентської бібліотеки України, наукових бібліотек Київського університету імені Тараса Шевченка, Національної академії внутрішніх справ України та Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертаційній роботі вперше здійснено комплексне дослідження особливостей впливу християнства на державотворчу та правотворчу діяльність у період національно-визвольних змагань в Україні у 1917–1920-х рр., зокрема:

вперше:

– обґрунтовано, що з-поміж основних світоглядних джерел саме християнське вчення мало найбільш вагоме значення для творення української держави та права на початку XX ст.;

– доведено, що вплив православ'я та греко-католицизму на формування національного права в Україні 1917–1920 рр. полягав в утворенні соціального замовлення на існування у законодавстві принципів і положень християнської етики як невід'ємної складової народного менталітету і культури;

– аргументовано, що християнські принципи моралі та етики виступили основними мірилами дотримання народних традицій та звичаїв, що пізніше безпосередньо виявилось в правотворенні у роки національно-визвольних змагань на початку XX ст.;

– обґрунтовано, що результатом втілення християнських морально-етичних засад в українське законодавство за часів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та ЗУНР стали правові норми, які мали на меті досягнення соціальної справедливості;

удосконалено:

– теорію взаємозв'язку духовності українського народу та процесу формування держави та права в період визвольних змагань 1917–1920 рр.;

– філософсько-правову характеристику змісту українського законодавства на початку XX ст.;

– концепцію розуміння впливу християнства на духовні особливості українського народу на початку XX ст.;

дістало подальший розвиток:

– визначення вихідних положень та специфіки християнського вчення як орієнтиру людської поведінки в минулому та в сучасності;

– застосування поліпарадигмальної методології щодо дослідження філософсько-правових засад творення української держави і права в період визвольних змагань на початку XX ст.;

– характеристика основних християнських аспектів норм права, прийнятих українськими національними урядами у 1917–1920-х рр.;

– трактування детермінації рецепції російського та австрійського імперського законодавства в УНР та ЗУНР.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в роботі положення, висновки та пропозиції впроваджено та може бути використано в:

навчальному процесі – для підготовки лекцій, навчальних програм, а також під час проведення різних видів занять з навчальних дисциплін «Філософія права», «Історія держави і права України» (акти Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького від 30.06.2015 р., Національної академії внутрішніх справ від 22.09.2015 р.);

науково-дослідній діяльності – як теоретична та методологічна основа для проведення подальших досліджень зазначеної проблематики в межах філософії права, історії та теорії держави і права, інших юридичних і суспільних наук, а також наукова база здійснення правоосвітньої та правовиховної діяльності відповідного спрямування (акт Головного територіального управління юстиції в Івано-Франківській області від 05.06.2015 р.).

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях: «Закономерности развития высшего профессионального образования: материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения российского ученого-педагога С. И. Архангельского» (м. Москва, 30 жовтня 2009 р.); «Свобода і недоторканість особи – основа сучасного демократичного суспільства» (м. Івано-Франківськ, 8 грудня 2011 р.); «Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти» (м. Івано-Франківськ, 27 березня 2015 р.); «Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи» (м. Київ, 24 квітня 2015 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації відображено у 18 наукових публікаціях, серед яких 14 статей – у наукових фахових виданнях (одна з них – у зарубіжному періодичному виданні), чотири статті – у збірниках науково-практичних конференцій.

РОЗДІЛ 1

ІДЕЙНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА НА ПОЧАТКУ XX ст.

1.1. Соціокультурні та історико-правові умови творення української держави на початку XX ст. у контексті християнської доктрини

Становлення української державності – процес довготривалий і багатогранний, який пройшов чітку еволюцію і вкладається в кілька історичних етапів. Один з основних етапів становлення національної державності хронологічно відноситься до перших десятиліть XX ст., а особливо подій національно-визвольної революції 1917-1920 рр. Революційні події були наслідком сукупності і взаємодії соціально-економічного, політичного та історичного розвитку українських земель, особливостей духовної культури народу та народної філософії. Кожна з цих категорій є надзвичайно змістовною і включає в себе цілий комплекс проблем, розгляд яких дозволить сформувати повноцінну картину передумов та перебігу визвольних змагань українців за відновлення власної державності.

На початку XX ст. один з безпосередніх учасників революційних подій, відомий соціолог, правник, професор В.Старосольський писав: «Питання української державності, самостійного політичного буття зв'язане історично з питанням суспільного положення українського демосу сильніше, безпосередніше і тісніше, ніж у котрій іншій національній спільноті» [186, с. 3]. Такий взаємозв'язок пояснюється тим, що не зважаючи на довготривалу інкорпорацію українських земель в складі іноземних держав, руйнування державницьких традицій, єдиним носієм історичної і національної пам'яті залишалася духовність. Саме поняття духовності, не маючи чітко окресленого значення, пов'язане з

внутрішнім психічним життям людини, її моральним світом, з одного боку, а з іншого – має відтінки оціночної категорії та пов'язується з релігією.

Якщо говорити про український народ, то його можна назвати найвиразнішим носієм духовності як граничного феномену, оскільки український етнос – принципово граничний народ, який деякою мірою поєднував та поєднує Євразійський Схід та Захід, Європейський Південь та Північ як в геополітичному, культурологічному, так і геологічному значенні. Цей «граничний» геополітичний стан виражав та виражає особливий «нейтральний» статус українського етносу, що сформувався історично. Саме нейтральний, будучи до певної міри парадоксальним, шлях розвитку України відповідає духовним рисам українського народу [36]. Такий граничний феномен особливо проявляється в часи державотворення, підтвердженням чого є перші десятиліття ХХ ст.

«Нейтральна» духовність українця сформувалася під впливом двох головних чинників: релігійних вірувань та основних занять населення (передусім землеробства). Релігійні вірування, а це для українців не лише засади християнської культури, а й численні пережитки язичницьких форм світосприйняття, формують перш за все поведінку людини в суспільстві, її дії по відношенню до оточуючого світу. Другий чинник – землеробська праця, що є взаємопов'язаною із релігійністю, є практичним виявом буття людини в конкретних історичних та соціально-економічних умовах і дозволяє досліднику розкрити основні складові ментальності душі українця.

Релігійна складова духовності українця початку ХХ ст. була надзвичайно вагомою. Християнство яке поширилося на українських землях як офіційна державна релігія з кінця Х ст. було домінуючою релігійною течією, з властивим для українських земель поділом на конфесії.

Духовний розвиток українця початку ХХ ст. відбувався чітко в рамках ідей релігійності, відчуваючи на собі всі її функції та засадничі ідеали. Релігія, окрім духовного наповнення і формування свідомості людини, виконує надзвичайно

важливу соціальну функцію, а саме ілюзорно-компенсаторну. Релігія для віруючої людини це насамперед компенсація усіх тягот його земного буття. У людській свідомості відбувається перетворення тяжкої дійсності у бачення картин райського буття, ідеального світу, де панують рівність та свобода.

Основним елементом духовної культури є розроблене філософією, поняття «духовне виробництво», що застосовується для характеристики ідей, знань, уявлень, художніх цінностей в широкому розумінні. У сучасній науці спостерігається кілька концепцій осмислення духовної культури.

Так, у основі теологічних концепцій розуміння духовної культури лежить ідея щодо визначальної ролі релігії в розвитку цивілізації та культури. Стосовно православ'я дану ідею на початку XX ст. розробив російський релігійний філософ П. Флоренський (1882–1937 рр.), який доводив, що саме релігія створює культуру, складає її зміст, виконує ті самі функції, що й мистецтво, наука, мораль. Похідним тут є етимологічне виведення ним поняття «культура» з слова «культ». Оскільки слово «культура» має корінь «культ», вважав православний мислитель, то й сама культура, культурні цінності є лише похідними культу. Відмінним, є тільки ступінь «причетності індивіда до Христа», оскільки причетність визначає ефективність і вагу людської діяльності, тому що без Бога «ніхто не може творити нічого» [212]. Подібна точка зору існує в католицькій та протестантській культурології. Зокрема, в пастирській конституції, схваленій II Ватиканським собором (1962-1965 рр.), підкреслюється, що християнське віровчення обновлює і очищує духовну культуру, підносячи її розвиток на новий щабель.

З наукової точки зору, духовна культура виступає механізмом передачі нагромаджених суспільством різноманітних цінностей і традицій, охоплює сферу духовного виробництва, куди входять такі форми суспільної свідомості, як філософія, мистецтво, політика, право, етика, наука, в тому числі й релігія. Наукова концепція виходить з органічної єдності матеріальної і духовної

культури. При цьому підході переважаюча роль надається матеріальним основам культури.

Духовній культурі властиві певні особливості: вона має історичну обумовленість, фіксує національні особливості, включає в себе загальнолюдські цінності. Все це є характерним для усіх феноменів духовної культури, в тому числі для релігії, яка також створюється людством і служить людству.

Закономірним є факт, що духовна виразність тієї чи іншої епохи безпосередньо залежить від того, яка людина вважається в ній «осередньою головною силою, рушієм духа й життя,... яка ділянка духовної культури стоїть в осередку світогляду» [83]. Типовими виразниками релігійного духу українства були І.Вишенський, Г.Сковорода, Т.Шевченко. Останній своєю творчістю та ідеями поклав початок формуванню нового типу духовності українця, який остаточно сформувався напередодні національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Як зазначає М.Шлемкевич, лише шевченківська людина йшла попереду свого часу. Її моральний ідеал – це вільний дух, що самовизначається. На відміну від скovorодянської, що передувала їй, на прапорах цієї нової української людини виписане гасло: «Борітеся – поборете!». «В космосі того світогляду наука є ядром, а релігійність і мистецтво – це імлистий молочний шлях почувальних сил душі, серед яких заблісне ясне сонце мислі» [264, с. 22]. На початку XX ст. українське населення не лише не втратило дух вільнодумства шевченківських ідеалів, а й ввібрало нові ідеали та духовні засади, що відображали революційний характер. Разом з тим, під тиском імперської влади та проникаючих із заходу політичних ідеалів відбувався пошук нових світоглядних устремлінь, що поєднувалися з надбаннями української духовності.

Визначальний вплив релігії на формування духовності народу, в українському випадку зумовлений не лише межовим геополітичним розташуванням, що породжувало постійні загрози, а й важким становищем самого населення. Закономірно, що у критичній чи загрозливій ситуації люди шукали

підтримки й надії у Бога. Релігійність особливо властива для психологічної поведінки селянина, пов'язаного з природою та землею. Це зумовлено кількома чинниками, серед яких визначальним є залежність успіху селянської праці від природних умов, коли можна сподіватися тільки на ласку Божу й просити підтримки тільки у Бога. Релігійність українця початку ХХ ст. підтверджувало і природне середовище, в якому він проживав, адже краса природи, її таємничість, незрозумілих сил переконливо свідчила про наявність вищих сил – Бога Творця. Виходячи з того, що чи не єдиним доступним джерелом інформації про навколишній світ, для селянина перших десятиліть ХХ ст., залишалася церква та Біблія, роль релігії при формуванні духовності людини була визначальною.

Пов'язана з релігійною духовністю висока емоційність, в стані неспроможності активних дій і вчинків породжувала у пересічної людини очікування «правди», а це в свою чергу стимулювало фантазію, посилювало діяльність уяви. Згідно з відомою психологічною закономірністю, емоційна енергія загальмованих зовнішніх дій мусить розрядитися у внутрішніх афектах фантазії. Це зумовило становлення такої риси української національної психології, як інтровертизм [155]. Інтровертивними називають народи, схильні до поглиблених духовно-моральних, екзистенціальних пошуків, діаметрально протилежними їм є народи екстравертні, які свою увагу зосереджують на вдосконаленні матеріально-технічного виробництва.

Аналізуючи духовну складову українського народу початку ХХ ст., а особливо в період революційних подій 1917-1920 рр. можна чітко прослідкувати різницю між інтровертизмом та екстравертизмом у духовності українця. Перший органічно пов'язується з індивідуалізмом, а другий – як національна експансія неможливий без «колективізму», тобто передбачає підпорядкування одиниці загалу, беззастережного послуху, відданості колективній думці тощо. Слушним уваги в цьому плані є твердження В. Яніва: «Цілком зрозуміло, що спрямування уваги на власну особу з рівнозначним сильним чуттєвим забарвленням мусить

вести до індивідуалізму, отже до риси світогляду, яка поруч із українською емоційністю – викликає найменше сумнівів та знайшла найвиразніше висвітлення в українській науці і публіцистиці. Це й є, між іншим, фактор, що нас найбільше пов'язує з Європою і віддаляє від сходу, в тому числі і від Росії» [267, с. 193; 268].

Таке протиборство двох духовних складових ментальності українця на початку XX ст. визначало якість та активність участі, насамперед селянства у революційних подіях 1917-1920 рр. Протиборство між індивідуалізмом та колективізмом проявлялося не лише у вирішенні практичних питань пов'язаних із земельною, грошовою чи іншими реформами, а у політичній свідомості керівного революційного проводу.

Таким чином, на початку XX ст. всі три риси української ментальності – емоційність, інтровертизм та індивідуалізм, у їх взаємопоєднанні й поєднанні з національною ідеєю, основу якої становило очікування «правди», а також об'єктивні чинники суспільно-політичного становища населення, його побуту, інтенсивно стимулюючи релігійну віру, стали особливо сприятливими для піднесення насамперед духовної релігійності. Духовна релігійність у свою чергу стала домінантою, що на свідомістному рівні породжувало прагнення до зміни, ліквідації діючого політичного устрою, та пошуку нових шляхів розвитку національної державності.

Закономірним є також факт, що релігійний чинник сам по собі ніколи не був в Україні визначальним у процесах етнотворення й етноінтеграції, національного відродження, а особливо в час особливого розвитку даних процесів. Поряд з релігією вагомий вплив здійснював побут, що в контексті зростаючих ідей державотворення сприяв формуванню національної ідеї. Зважаючи на те, що Україна є поліконфесійною, а поліконфесійність поєднана з територіальним принципом, національної єдності можна досягнути лише за умови дотримання принципу світоглядного й релігійного плюралізму. Релігійність українця – продукт тривалої історії народу. В його релігійності багато елементів

синкретизму, а форми вияву релігійності не завжди відповідають духові часу, а це в свою чергу породжує певний етнографізм, зорієнтованість переважно на селянське буття, архаїчність деяких обрядових виявів тощо.

Характеризуючи духовність українства початку XX ст., а особливо її релігійну складову, варто відмітити її взаємозв'язок не лише з побутом, а й з соціальним чинником. Аналізуючи рівень розвитку ідей національно-культурного розвитку і зростання політичної свідомості населення, релігійність по різному відображалася на соціальних прошарках. Для України умовно можна співставити селянство з його глибокою емоційністю і переважаючою інтровертністю (в даному випадку побутовий, матеріальний індивідуалізм) та вищі прошарки суспільства, що формували національну політичну еліту і відстоювали принципи екстравертизму. Власне ця різниця і відобразилася на неузгодженості дій українського суспільства не лише на передодні революції, а й під час революційних подій. Селянство, що апріорі повинно становити основну рушійну силу, не завжди довіряло політичним ідеалам національної еліти, яка виконувала роль революційного проводу. Зрештою причину цього слід шукати не лише у соціальному відношенні, а глибше – у самому розумінні релігійності. Глибока віра і богобоязність селянства пов'язувалася з традиційними віруваннями в духів, сили природи і народними звичаями, які не завжди відповідали догмам християнства. Натомість релігійність інтелігенції базувалася на інтелекті та знаннях, а по відношенню до світської її частини характеризувалася слабшою вірою, а інколи і її відкиданням на користь ідей матеріалізму.

Насамперед варто відзначити той факт, що не зважаючи на приналежність українського народу на початку XX ст. до різних держав, сформувалася єдина духовна культура зі схожими ментальними стереотипами як у Наддніпрянщині так і в західноукраїнських землях. Ментальність українців творилася під впливом складних історичних обставин, визначальною складовою якої було геополітичне розташування на перехресті історичних шляхів. Ця обставина зумовила

специфічне поєднання у світогляді українця західної (активно-раціоналістичної, індивідуалістичної, матеріалістичної) та східної (пасивно-споглядальної, спрямованої на вищі істини) ментальності [113].

Варто погодитися із запропонованим М. Юрієм поділом ментальних настанов українців на природні, споконвічні та набуті [265]. До перших дослідник відніс власне крайній індивідуалізм, егоцентризм, переважання почуттєвого, емоційного над інтелектом і волею, що призвело до домінування особистих інтересів типового українця над загальнонародними та державницькими, небажанні підкорятися органам державної влади, підозрілості до їх зміцнення, анархізмі чи гетьманстві, критиканстві і міжусобній боротьбі. Набутими рисами української ментальності, які сформувалися під впливом столітнього підневільного стану є психологічна мімікрійність, формалізм, комплекси «меншовартості» та «кривди», які у практиці перетворилися у надмірно спрощене сприйняття політичних явищ і процесів, у недооцінку їх як вирішального фактору національного життя, у значущості власної держави [265].

Серед вищеназваних духовних особливостей українця варто виокремити індивідуалізм, що як складова духовності українця кінця XIX – перших десятиліть XX ст. має яскравий вияв у традиційно-побутовій системі. Будучи прив'язаним до своєї родини, українець намагається будувати в ній міцні і надзвичайно близькі стосунки. Така щільність родинних стосунків певною мірою теж визначається історичним минулим: на території, що лежала на перехресті західного й східного світів, практично не припинялися війни і грабіжницькі напади. Жити і вести власне господарство тут було небезпечно, панування часто змінювалося, і зберегтися як єдине ціле можливо було лише замкнувшись у колі найближчих. Такий підхід, прості українці вбачали і при побудові власної державності, як міцної родини для забезпечення внутрішньої стабільності та запобігання зовнішнім загрозам.

Індивідуалізм, як одна із домінуючих складових української ментальності та духовності початку ХХ ст. формувався також і під впливом соціального чи навіть станового чиннику. На межі ХІХ – ХХ ст. чисельність землеробської людності становила більшість української нації – приблизно 9/10 населення [168, с. 23]. Загалом, селянство становило більшість нації до середини ХХ ст., що дає підстави стверджувати про українців, як націю хліборобську не тільки в історичному, а й в соціально-культурному та загальноцивілізаційному контексті.

Землеробська культура, яка для українців впродовж століть перетворилася в традиційну форму виробництва, безпосередньо впливала не лише на соціальну та суспільно-політичну свідомість, вона визначала ступінь духовного пізнання і глибину його наповнення. Основні надії на покращення власного економічного становища, зростання заможності, а власне і духовного добробуту українське селянство пов'язувало із працею на власних наділах. Саме в цьому моменті і проявляється індивідуалізм та певний егоїзм, особливо, якщо робити в цьому плані порівняння українського та російського селянина. Однак на відміну від європейського, український індивідуалізм має інвертований – внутрішньо спрямований характер, з переважанням емоційно-чуттєвого переживання над холодною розсудливістю [41, с. 16].

Разом з тим, відвертий індивідуалізм жодним чином не перешкоджав організації колективної праці, свідченням чого були спільні польові роботи, толоки, сільські артілі та кооперативи, які базувалися на добровільних засадах. Усі ці обставини сформували своєрідний натуралізм ментальності пересічного українця-хлібороба. Вартими уваги в цьому плані є висловлювання Ю.Присяжнюка, що селянство перебуваючи в соціально-економічній скруті і не знаходячи з неї вихід, змушене було «відповісти у глибинах своєї душі на такий стан речей адекватною психологічною протипогою» [168, с. 25]. Ця протипогоа сформувалася як константа «я – вони» і спровокувала ненависть та зневагу до привілейованих прошарків суспільства, критичного ставлення до їх діяльності.

Саме цей чинник став визначальним у роки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., коли українське селянство, виходячи зі ступеня вирішення земельного питання органами влади, вирішувало в якій мірі приймати участь в революційних подіях. Ще одним стримуючим чинником виступав консерватизм традиційних патріархальних світоглядних цінностей.

Оцінюючи участь українського селянства у революційних подіях 1917-1920 рр. можна стверджувати про домінування політичної аполітичності, зумовленої насамперед специфічними рисами духовного розвитку простого українця. На думку В.Яніва український індивідуалізм мало контрольований розумом, не опанований волею, а занадто керований почуттями, закономірно спричиняв згубні наслідки [267, с. 89].

Розкриваючи поняття духовності українців варто розмежувати духовні та ментальні стереотипи простого селянства та вищих прошарків суспільства – національної еліти. Останній власне і належала визначна роль у політичному проводі та революційних подіях 1917-1920 рр. Українська національна еліта початку XX ст. складалася з національно-свідомої інтелігенції, духовенства (особливо на західноукраїнських землях), землевласників, промисловців та військових. Однак, на відміну від селянства, вищі прошарки українського суспільства початку XX ст. поєднувала їх елітарність, що визначалася династійною приналежністю, ступенем фінансового благополуччя та освіченістю.

Процес формування політичної еліти в Україні надзвичайно складний і дискусійний, а тому вимагає окремого дослідження. Однозначно можна стверджувати, що кожна історична доба мала свою еліту, а тому важко, і практично не неможливо простежити історичну спадковість української еліти з давнини до наших днів. Тим паче, що через втрату державності спостерігається відсутність існування її упродовж значного часу. Дослідники українського елітаризму виділяють три історичні етапи існування національної еліти, які безпосередньо пов'язані з історичними етапами національної державності.

Першим можна означити період Київської і Галицько-Волинської держав. XVII – XVIII ст. – другий історичний етап існування національної еліти. З кінця XIX ст. розпочався третій етап, брутально перерваний «першою у світі державою робітників і селян» [183].

Для України революційні події 1917 р. в духовному плані були просто фатальними, оскільки не лише зупинили існування панівної еліти, а й підірвали підвалини власне національної еліти, яку в Наддніпрянській Україні було просто знищено. Прикро визнати факт, що українська еліта зустріла революційні події непередбаченою, адже була неорганізована і нечисленною (напередодні 1917 р. вона налічувала не більше 3% загалу) [123]. Дещо інша ситуація спостерігалася в Галичині, де українці, навіть після поразки національно-визвольних змагань, зберегли традиції національної еліти, і захищали національні інтереси в складі Другої Речі Посполитої.

Якщо в духовно-культурній сфері українська еліта діяла енергійно й послідовно, то у сфері політичній вона не спромоглася консолідуватися навколо національної ідеї. Однак думка про відсутність національної ідеї в середовищі тогочасної української еліти є хибною. Робилися непоодинокі спроби акцентувати увагу саме на національному чиннику. Для Галичини ці устремління були більш вираженими і чіткими, що можна пояснити постійною політичною конкуренцією з польським політичним середовищем. У Наддніпрянщині першим виразником національної концепції виступив М.Міхновський. Однак ці спроби не визначали менталітет української еліти, який до 1917 р. знаходився у стані трансформації та пошуку, а тому вирішенню національного питання надавалося далеко не першочергове значення.

Революційні події 1917-1920 рр. у Наддніпрянщині продемонстрували всю духовну сутність національної еліти. По-перше, зміни панівної еліти відбувалися радикально, у дуже швидкому темпі і навіть раптово. По-друге, вступивши в революційну епоху, українська еліта хотіла розв'язати порядок із соціально-

економічними проблемами і національно-політичні. А це означало, що еліта повинна була перейти від доіндустріальної системи до індустріальної, із зовсім новим стилем керівництва й управління, що спирався уже на професіоналізм. Водночас ця еліта мала здійснювати перехід від авторитарно-монархічного режиму до декларованого нею ліберально-демократичного, та ще і з соціалістичним забарвленням. Оскільки це забарвлення політично знову вело до авторитаризму, то еліта таким чином сама собі суперечила. По-третє, такий перехід еліта намагалася здійснити еволюційними методами (принаймні від II до IV Універсалів). Пізніше методи змінилися, але час уже було втрачено, і настрої мас змінився [123].

Виразним негативом у революційні роки для української еліти виступала загроза зросійщення, що вело до невластивої у революційну епоху декларативної єдності, монолітності та обачності щодо неукраїнського населення, компромісності в політиці. Тобто якщо епоха вимагала рішучості, винятковості навколо національної ідеї, то еліта навпаки – скочувалася до поєднавчої, компромісної політики. Замість згуртування навколо сильного лідера, прищеплення духу елітаризму еліта керувалася гаслами рівності, справедливості, егалітаристською ментальністю, настроями колективізму і навіть паплюженням сильних лідерів [123].

Таким чином, у момент революційного зриву нації, замість запального, рішучого, твердого проводу українська еліта Наддніпрянщини спромоглася на висунення ліберальних гасел, автономічних федералістських ілюзій [149]. Замість ініціативної меншості була сформована перехідна псевдоеліта, народницька, неорганізована демократична меншість, що не вміла шанувати себе й змушена була скоро вчитися шанувати чужих. Відхід від власних політичних гасел, чи підтримка інших – апріорі означала ліквідацію власних духовних цінностей, що у пореволюційні роки призвело до тотальної русифікації та радянзації.

Що стосується західноукраїнських земель, і зокрема Галичини, якій належала роль політичного та духовного локомотиву регіону, національна еліта формувалася тут у правовому полі конституційної Австро-Угорської монархії, прискореними темпами намагалася долати відставання від сусідніх народів у різних сферах суспільного життя. Специфічною рисою національної еліти Галичини було домінування у її провіді духовенства, що змінилося тільки безпосередньо на початку XX ст. на користь правників. У той час юристи першими почали розуміти, що запорукою успішного розвитку народу є весь комплекс його здобутків в економічній, культурній і політичній сферах. Тоді почав формуватися той невеликий, але дієвий прошарок української юридичної еліти Східної Галичини, з якого згодом вийшли найвизначніші діячі [18]. Разом з тим галицькі правники зберігали зв'язок з духовенством, оскільки переважна їх більшість були вихідцями з родин греко-католицьких священиків. Формування цих діячів як майбутніх лідерів українського національного руху в Галичині відбувалось у середовищі львівських народовців. Участь молодих юристів у студентських товариствах продемонструвала чіткий вибір ними української національної ідеї.

Характеризуючи духовну складову української еліти напередодні революційних подій 1917 р. варто погодитися з висновком, що під впливом тісної взаємодії Сходу і Заходу сформувалася своєрідна біполярна модель, яка поєднувала лицарсько-козацький та пасивно-споглядальний типи ставлення до довкілля. Для українця ці типи або чергувалися у часі, або появлялися сумісно як амбівалентність, тобто як ще одна риса, що гальмувала побудову правової держави [265].

Не зважаючи на розбіжності в духовній свідомості українського селянства та вищих прошарків суспільства, не варто стверджувати про відсутність єдиної духовної культури українців, яка в кінцевому випадку призвело до формування чітких духовних цінностей українського народу. Зважаючи на розуміння

українцями початку XX ст. духовності як релігійності, найвищими цінностями для них були закономірно християнські. Важливими християнськими цінностями є смирення, терпіння, страждання, які безпосередньо виражалися в побутовій поведінці українського населення як Наддніпрянщини так і західноукраїнських земель. Відповідно до вчення Біблії та життя І.Христа, який пройшов цілу низку страждань і мук, щоб врятувати людство від загибелі і дати йому шанс до порятунку та вічного спасіння, пересічний українець у перших десятиліттях XX ст. терпів важкий соціально-економічний гніт та піддавався національно-культурним утискам, для того, щоб в революційну добу задекларувати власні державницькі устремління. Саме християнські цінності, безпосередньо доводять, що тільки проходячи через страждання і випробування людина загартовується і здобуває необхідний досвід життя. Подолавши біль людина починає внутрішньо рости і розвиватися, формуючи вищі духовні цінності.

В процесі історичного становлення української нації склалася ціла система цінностей, основними серед яких дослідники визначають: державний суверенітет, територіальну цілісність, демократичні основи розвитку, працелюбність, духовність, сім'ю, рівноправність народів, що населяють країну, колективізм, миролюбність, доброзичливість та ін. [179, с. 369]. Конкретно аналізуючи період національно-визвольної революції 1917-1920 рр. та норми права УЦР, Гетьманату, Директорії та ЗУНР можна прослідкувати практичне відображення усіх вищеназваних духовних цінностей.

Таким чином, духовні особливості українців перших десятиліть XX ст., що сформувалися історично під впливом геополітичного, територіального та релігійного факторів безпосередньо відобразилися на національній свідомості і призвели до формування самобутньої ментальності. Розташування між цивілізаційним Сходом і Заходом призвело до того, що українці ввібрали в себе характерні риси обох духовних і свідомісних систем, поєднуючи інтровертне та екстравертне – індивідуальне та колективне, а це для української традиції

характерне співвідношенням – народ та еліта. Вагомим чинником формування української духовності традиційно виступала християнська церква, яка не зважаючи на поліконфесійність виховувала високі моральні та сімейні цінності, що безпосередньо відображалися на політичній свідомості широких суспільних прошарків [11].

Попри політичну та територіальну роз'єднаність українських земель на початку XX ст., було сформовано цілісну систему духовних цінностей, що напередодні революційних потрясінь 1917-1920 рр. виступили моральним орієнтиром загальносуспільного поступу, навколо якого організовувалося і розвивалося політичне життя усього соціуму. Саме завдяки традиційним духовним особливостям українців, на межі XIX-XX ст., практично одночасно в Галичині та Наддніпрянщині було сформовано єдину національну ідею, загальновизнану ідеологію державотворення, розвинену національну самосвідомість.

Таким чином, еліта Наддніпрянщини на початку XX ст. була неорганізованою, нечисленною (напередодні 1917 р. вона налічувала не більше 3 % загалу) та нездатною консолідуватися навколо національної ідеї. Національна еліта Галичини формувалася у правовому полі конституційної Австро-Угорської монархії, і на початок XX ст. домінуючі позиції в ній займали правники, які брали активну участь у процесах державотворення. Під впливом тісної взаємодії Сходу і Заходу сформувалася своєрідна біполярна модель української еліти, яка поєднувала лицарсько-козацький та пасивно-споглядальний типи ставлення до довкілля, що стало гальмівним чинником побудови правової держави зазначеного історичного періоду.

1.2. Світоглядно-політичні витоки становлення української держави в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.

Для Наддніпрянської України початки та історичні передумови національно-визвольної революції слід починати шукати в діяльності членів Кирило-Мефодіївського товариства, яке виникло наприкінці 1845 – початку 1846 рр. і проіснувало близько 15 місяців. За оцінками дослідників зв'язки з товариством підтримували близько сотні відомих громадсько-політичних і культурних діячів. Ліквідація Кирило-Мефодіївського товариства, і суд над його учасниками, а зокрема Т.Шевченком отримали широкий резонанс не лише в Російській імперії, а й у пресі Галичини, Австрії, Франції [251].

Основні політичні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства було викладено в його програмних документах, до яких належать «Статут Слов'янського товариства св. Кирила та Мефодія», відозви «Брати українці» та «Братья великороссияне и поляки», «Книги буття українського народу», а також у ряді робіт, що мали своєрідний підготовчий щодо програмних документів характер.

Зміст названих програмних документів вказує на високу духовність концепції національної державності. Так, першим пунктом «Головних ідей» у «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила та Мефодія» висувалася теза: «Приймаємо, що духовне і політичне поєднання слов'ян є їх призначенням до якого вони повинні прагнути» [109; 110, с. 150]. Особливої уваги з позицій філософії християнського права займає написана М.Костомаровим «Книга буття українського народу». Сам зміст праці, стиль написання, якій ґрунтуються на ідеалах Біблії і Святого Письма вказують на високий вплив християнських ідеалів на політичну доктрину «братчиків». Україні відводиться месіанська роль, оскільки саме з неї і розпочнеться національне і політичне самоствердження слов'янських народів: «І встане Україна з своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина...» [110]. Високі морально-

правові ідеї закладені в основу правових та державницьких ідеалів П.Куліша та Т.Шевченка, при детальному аналізі яких, однозначно можна прийти до висновку, що формувалися вони під впливом християнських філософських та правових ідей. Особливо це простежується у творчості Т.Шевченка [266].

Черговим етапом у процесі формування ідей національно-визвольної революції стало українофільство, що як різновид народництва сформувався внаслідок виокремлення у 1860-х рр. групи українських суспільно-політичних діячів на чолі з В.Антоновичем з польського хлопоманства. На першому місці українофіли ставили освіту широких народних мас рідною мовою, для забезпечення чого розгорнули широку видавничу діяльність. Українофіли видавали журнали: «Основа» у Петербурзі (1861–1862 рр.), «Черниговский листок» та багато рукописних (найвідоміші з них київський: «Самостайне Слово», «Громадниця», «Помийниця»), а також книжки для народу і так звані метелики (маленькі брошурки) [262]. З світоглядно-політичного погляду термін «українофільство» охоплював різні ідейні орієнтири, починаючи від звичайної любові до свого рідного аж до палкого націоналізму (хоч терміну цього тоді ще не було) і незалежності. З часом українофіли, під щораз більшим тиском російського уряду, відмежовувалися від будь-якої національно-політичної діяльності. Це викликало критику й невдоволення не лише з боку молодшої генерації українських діячів, а навіть і серед самих українофілів. Історія українофільства скінчилася в кінці 1880-х рр.

Нова генерація українства, що сформувалася на ідеалах «українофільства», чимраз-більш поширюваним із Заходу ідеях соціальної рівності та радикальних гаслах російського народництва на межі 80-90-х рр. XIX ст. усвідомила необхідність чіткої політичної структуризації та об'єднання задля досягнення власних державницьких концепцій [271]. Нове покоління українських діячів, які «вже не вагалися щодо власної національної належності й гордо називали себе «національно свідомими українцями», войовничо вимагаючи для свого народу

національних прав, політичної свободи й соціальної справедливості» [189, с. 260] здійснюють спроби впровадити в життя національну ідеологію. Одними із перших це намагалися зробити члени таємного товариства студентської молоді «Братства Тарасівців», яке було засноване улітку 1891 р. (за іншими даними 1892 р.) на могилі Т.Г.Шевченка в Каневі групою студентів – М. Базькевичем, М. Байздренком, В. Боровиком та І. Липою. Як влучно зауважив з цього приводу Т. Гунчак. «Самий факт створення такої організації на могилі національного будителя, мав певну символіку: молоді патріоти не тільки прийшли поклонитися Шевченкові, а й присяглися нести прапор національного визволення» [49].

Основні політичні погляди братчики висловили в рефераті «Profession de foi, або Визнання віри молодих українців», який був надрукований у квітні 1893 р. у львівській газеті «Правда». Автором публікації був студент юридичного факультету Київського університету Святого Володимира, а згодом ідеолог українського націоналізму, відомий громадсько-політичний діяч та адвокат М.Міхновський (1873–1924 рр.). Не дивлячись на переслідування царського уряду, «Братство Тарасівців» проіснувало до 1898 р. Не зважаючи на те, українська інтелігенція в цілому не сприймала ідей братства, його діяльність була першою спробою впровадження національної ідеї в громадсько-політичне життя України наприкінці XIX ст.

У 1897 р. під впливом «Братства Тарасівців» було засновано Загальну Українську Безпартійну Демократичну Організацію [62], а в 1900 р. – Революційну Українську Партію (РУП). Зі створенням останньої розпочався новий етап національно-культурного відродження українців, який набрав чітко вираженого політичного забарвлення. РУП стала першою підпільною активною політичною партією Наддніпрянської України, яку заснували 11 лютого 1900 р. в Харкові члени студентської громади Д.Антонович, М.Русов, П. Андрієвський та ін. Першим програмним документом РУП була промова М.Міхновського, що не був членом партії, написана ним як проект програми за дорученням засновників

РУП і зачитана на Шевченківських святкуваннях у Полтаві і в Харкові у березні 1900 р. Текст промови, того ж року вийшов окремою брошурою у Львові під назвою «Самостійна Україна». Основна ідея задекларована М.Міхновським у «Самостійній Україні» була вкрай революційною для свого часу і заклала підґрунтя для концепції соборності Української держави, що відобразилося в тезі про «Одну, єдину, нероздільну, вільну, самостійну Україну від Карпат аж по Кавказ [132, с. 36-37]. Згодом, у 1903 р. керівники РУП в першій частині свого друкованого органу «Гасло» виступили з критикою брошури М. Міхновського, визнали її проголошення помилковим, а гасло самостійної України замінено вимогою національно-територіальної автономії України в межах Російської імперії.

З часом серед членів РУП визріли протиріччя, що були закономірним процесом політичної еволюції. У 1904 р. частина колишніх членів РУП створили Українську соціал-демократичну спілку, яка стала складовою частиною РСДРП, пропагувала марксистські ідеї серед українських робітників (існувала до 1913 р.) [57]. Більшість членів РУП, так звана група М. Порша, до якої входили С. Петлюра та В. Винниченко стояли на засадах націоналізму і самостійності України, на останньому з'їзд партії у грудні 1905 р. оголосили про заснування Української соціал-демократичної робітничої партії. Саме члени нової УСДРП, яка ґрунтувалася на ідеях марксизму, взяли на себе весь тягар виконавчої влади в роки національної революції 1917-1920 рр.

Характерно, що переважаючими в українському національно-політичному русі були ідеї соціалізму та марксизму. Однак частина радикально налаштованих українських діячів була прихильниками націоналістичних та ліберально-демократичних ідей. Національний рух репрезентувала Українська народна партія створена 1902 р. М.Міхновським. Ця партія весь час була чисельно невеликою групою інтелігенції, яка найбільш послідовно розробляла й намагалася пропагувати самостійницьку ідею серед широких мас, ставлячи метою спрямувати

їх боротьбу на створення української незалежної держави. Програмним документом партії був твір М.Міхновського, як і «Самостійна Україна» опублікований у Львові 1903 р. під назвою «Десять заповідей УНП». Основні положення праці: «Одна – Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна, Демократична Україна, Республіка робочих людей – це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя...» [148] – стали своєрідним маніфестом самостійників не лише на передодні революційних подій 1917 р., а й у 1991 р.

Більше того, жодна з тогочасних російських політичних партій не збиралася задовольняти національних інтересів українського народу, розглядаючи українські землі як природне поле своєї діяльності. На самостійницьких позиціях напередодні світової війни серед лідерів східноукраїнських політичних партій, крім М.Міхновського, стояли лише відомий український історик В.Липинський та публіцист Д.Донцов.

Однозначно можна погодитися з висновком І.Луцького про те, що напередодні національно-визвольних змагань домінуючою залишалася «ідея політичної автономії України у складі чи то конституційної Російської імперії, чи то федеративної Російської демократичної республіки побудованої на новітніх конституційних засадах» [129, с. 315].

Дещо відмінна ситуація склалася на західноукраїнських землях, які перебуваючи з 1772 р. в складі Австрійської імперії були наближені до європейських політичних традицій, а відсутність жорсткої політики централізації сприяли проникненню передових просвітницьких, а з ними і політичних ідеалів.

Підвалини політизації національного руху в Галичині були закладені ще реформами освідченого абсолютизму 70-80-х рр. XVIII ст., активною діяльністю просвітницьких гуртків початку XIX ст. та функціонуванням «Руської трійці». Неабиякий вплив на формування політичної свідомості галичан відіграли події європейської революції «весни народів», коли на найвищому рівні українці

заявили про свої національно-політичні і культурні устремління. У 1848 р. у розпал революційних подій побачила світ праця о. В. Подолинського «Слово перестороги». Будучи парохом на Лемківщині, В. Подолинський вперше задекларував політичні устремління галицьких українців, вказавши на існування в Галичині чотирьох політичних угруповань, які він назвав «партіями»: чисто руська (українська); польсько-руська; айстро-руська і російсько-руська [164].

Непересічною подією для Галичини того часу, став вихід у 1895 р. праці громадсько-політичного діяча Ю.Бачинського «Україна Irredenta» («Україна уярмлена»). Задовго до М.Міхновського, Ю.Бачинський на підставі аналізу еміграції галицьких українців, став першим хто обґрунтував потребу створення української соборної держави під гаслом: «Вільна, велика, політично самостійна Україна, одна, нероздільна від Сяну по Кавказ!» [9]. Концепція соборності українських земель задекларована галичанином в кінці XIX ст., в міру причин не була об'єктом аналізу українських дослідників, однак запропонована в ній концепція мала визначальний вплив на свідомість простого населення Галичини. Не дарма автора «України Irredenty» радянська влада наприкінці 1934 р. звинуватила у антирадянській терористичній діяльності та засудила до 10-річного ув'язнення і перебування у випрано-трудовах таборах ГУЛАГу в Ленінградській області, де й помер Ю.Бачинський у 1940 р.

Особливістю і відмінністю Галичини від Наддніпрянщини в контексті формування історичних умов національної революції 1917 р. було, то що основним рушієм визвольних процесів у краю виступало духовенство. На межі XIX-XX ст. поступившись у керівництві політичним проводом правникам, галицькі греко-католицькі священники на чолі з митрополитом А.Шептицьким повністю перейшли на шлях національного руху.

Постать і діяння А.Шептицького важко переоцінити. Попри активну духовну, суспільну, культурно-просвітницьку діяльність, митрополит у 1901 р. був обраний послом до Галицького сейму і зайняв посаду віце-маршалка, впродовж

1901-1918 рр. він був членом Палати Вельмож австрійського парламенту. Показовим, є те що під час своїх нечисленних виступів А.Шептицький жодного разу не аналізував політичну ситуацію, дистанціювавшись від політичних дебатів, він сконцентрував увагу на вирішенні культурно-освітніх і національних питань українського населення Галичини.

Значні здобутки національного руху й зростання самостійницьких настроїв у Галичині й Буковині стали притягальною силою для політичного підпілля й політичної еміграції з Наддніпрянщини. Притулок і простір для політичної боротьби там знайшли політемігранти Д. Антонович, В. Винниченко, Д. Донцов, С. Петлюра, М. Русов та інші. Показником високого розвитку національно-політичного життя Галичини є той факт, що М.Грушевський, після тривалого перебування і роботи у Львові, в 1906 р. у одній із своїх статей вжив по відношенню до краю метафору «Український П'ємонт» [46]. Така алегорія, мала на меті порівнявши Галичину з історичною областю в Італії з якої і розпочався процес становлення і об'єднання національної державності.

Для радянської науки були характерні політична заангажованість, недостатня джерельна база, а також сильний ідеологічний контроль та цензура. Тому історіографія і бібліографія України 1917-1920 років все ж таки змогла зібрати досить потужний фактологічний матеріал. Особливою цінністю користуються праці В.Антонова-Овсієнка [2; 3]. Досить помітними є праці і інших радянських дослідників, зокрема Р.Ейдемана і М.Какуріна [66]. Варто підкреслити, що М.Какурін був старшиною армії УНР до 1920 року і брав участь у подіях 1919-1920 років, а потім перейшов на бік Червоної Армії, тому його зауваги є об'єктивними та неупередженими, а також заснованими на історичних фактах. Серед праць, присвячених подіям першої чверті XX століття в Україні, вирізняється наукова розвідка М. Супруненка [154; 155].

Щодо зарубіжної української історіографії XX століття, то вона представлена рядом праць, присвячених часам Директорії УНР. Заслужують на

увагу праці М. Капустянського і В. Петріва [90; 160]. Серед праць, присвячених військовій історії УНР 1919-1920 років, слід насамперед вказати на роботи М. Стахіва та П. Мірчука [187; 147]. Попри вагоме теоретичне та наукове значення праць представників української діаспори, все ж таки приходить констатувати їх політичну заангажованість, відірваність від джерельної бази тощо.

Новий етап у дослідженні ідейно-світоглядних засад визвольного руху в Україні в першій чверті XX століття розпочався після 90-х років того ж століття. Підтвердженням цього є розширення джерельної бази, відсутність політичної і партійної заангажованості, можливість ознайомлення з архівними матеріалами та здобутками зарубіжної історіографії. На наш погляд, особливої уваги заслуговують праці Г. Гаврилюка, С. Литвина, В. Сідака [38; 126; 180], В. Капелюшного [89], М. Стопчака [188].

Таким чином, проведений аналіз джерельної бази дослідження дозволяє прийти до висновку, що філософсько-правові засади творення української держави і права в період визвольних змагань (початок XX ст.) у контексті християнської доктрини ні в минулому, ні сьогодні не були предметом наукової зацікавленості для вітчизняних суспільствознавців. Водночас наукові праці зазначених авторів є підґрунтям дослідження філософсько-правових засад творення української держави і права на початку XX ст. у контексті християнської доктрини.

1.3. Методологічні засади аналізу впливу християнського віровчення на державно-правові процеси в Україні в 1917–1920 рр.

З методологічної точки зору при підготовці конкретного наукового дослідження доцільно орієнтуватись на наступне. По-перше, необхідне чітке уявлення про хронологічні межі дослідження. В нашому випадку – це доволі

короткий історичний період з 1917 по 1920 рік. Виділення цього часу в окремий дослідницький період пов'язане, насамперед, з його особливим ідейно-світоглядним наповненням для української історії. Пошуки найбільш оптимального державного устрою для усіх верств населення безпосередньо були поєднані із формуванням нової ідеології, яка включала в себе систему світоглядних настанов. Окрім цього, у вказаний період особливого значення набувають експерименти не лише у сфері державотворення, але і у сфері права. «Визвольна боротьба українського народу 1917-1921 рр. відкрила нову сторінку в історії культури. Крах Російської імперії з її багатовіковою централізаторською і русифікаторською політикою, боротьба за утворення суверенної української держави, глибокі соціально-економічні зрушення і пов'язана з цим хвиля сподівань та надій викликали духовне піднесення в суспільстві, яке проявилось у галузі культурного життя. Разом з тим, жорстока класова і національно-визвольна боротьба, політизуючи свідомість усіх соціальних груп, розколюючи суспільство на ворожі табори, спотворювала світосприймання людей і формувала складну і суперечливу культурно-ідеологічну обстановку» [158].

По-друге, окреслення просторових меж дослідження. Попри те, що часовий проміжок в історії українського народу, який нами аналізується, досить незначний, виникають певні труднощі саме з позицій просторових вимірів. Йдеться, насамперед, про «невизначеність» українських земель, які були поділені між впливовими європейськими державами. Приналежність українських земель до різних держав породила особливості як у правосвідомості, так і у ідеологічній сфері Західної і Східної України, що і викликало розбіжності у основних засадах побудови української державності. Початок XX століття для України позначився швидким ростом визвольного руху. Україна залишалася розчленованою. Більша частина її земель – Наддніпрянщина, де проживало понад 25 млн. осіб, знаходилась у складі імперії Романових. Менша – Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина, з населенням 5 млн. осіб, входила до Австро-Угорської

імперії. Історичні процеси, які розвивалися в обох імперіях, відбивалися й на розвитку українських земель. Саме тому події національно-визвольної революції 1917–1920 рр. на українських землях не були явищем спонтанним і одномоментним. Як влучно зауважив з цього приводу відомий український історик, очевидець описуваних подій Б.Барвінський: «А бореться наш народ за своє їм'я не від нині тай не від учора: це боротьба цілих століть, цілих людських поколінь» [7]. Умови до розгортання боротьби за відновлення національної державності були безпосереднім результатом національно-культурного відродження XIX ст., а особливо його завершального етапу, коли на межі XIX–XX ст. виникли і набрали поширення перші національно-державницькі доктрини, розпочали свою діяльність політичні партії.

Перш ніж перейти до розкриття заявленої теми ми повинні приділити увагу методологічним питанням дослідження. Методологічні питання у вітчизняних правознавстві та філософії права сьогодні є досить дискусійними. Причин такої неусталеності є декілька. Зокрема, досить сильною є радянська школа, вихідці з якої зберігають (навіть несвідомо) вірність діаматівським та істматівським методологічним догмам (щось на кшталт того, що уся російська література вийшла із «Шинелі» Гоголя). Така традиційність саме у гуманітарному знанні призводить до серйозних наслідків: нерозуміння нових методологічних підходів, які не вкладаються в усталену ієрархічну систему: від філософських методів до конкретно-наукових. З позицій нормативізму, який панував в СРСР, не можна описати складність і багатогранність права, як з точки зору його сутності і змісту, так і з формальної сторони [181].

Інша причина полягає в тому, що знову ж таки в силу національних особливостей правознавства і філософії права в Україні мізерною є частка науковців, які знайомі з оригінальними працями західних вчених (практично має місце використання перекладів тих самих оригінальних праць). Тому спостерігається своєрідне школярство у вивченні та використанні закордонного

наукового досвіду і досягнень. Крім того, доволі низька філософська культура не дозволяє повною мірою досягнути усю складність власне методологічних проблем. Дивує те, що методологічні проблеми права і філософії права стали «програмними» у науковому доробку науковців. При цьому слід зауважити, що теоретичне опрацювання методологічних питань є одним із найскладніших з «методологічної» точки зору.

Разом з тим, не применшуючи роль і внесок вітчизняних правознавців у розвиток методологічних питань, слід зазначити, що є солідний доробок саме з вказаного напрямку досліджень. Щодо репрезентативності методологічної проблематики в галузі вітчизняного правознавства та філософії права, то слід звернути увагу на доробки таких вчених як: Л.Петрова, П.Рабінович, М.Козюбра, М.Костицький, А.Козловський, С.Максимов, М. Кельман та ін. Проблемам методології в правознавстві присвячений ряд докторських та кандидатських дисертацій, монографій, навчальних посібників тощо.

Не можна оминути увагою і проблему власне філософсько-правового дослідження як такого. На думку Д. Керімова основне призначення філософії права полягає в її методологічній функції, вона покликана «відкривати шляхи і методи пізнання права у всьому його обсязі, внутрішні зв'язки і тенденції закономірного розвитку усіх правових явищ і процесів у їх єдності, цілісності і системності» [92, с. 79].

Підсумовуючи особливості філософсько-правового підходу у гуманітарному знанні слід зазначити:

- особливістю філософсько-правового підходу є те, що при дослідженні правової реальності, основним завданням є виявлення сутнісного змісту фундаментальних засад цієї реальності (онтологічних, гносеологічних, аксіологічних та ін.);
- філософія права зосереджує увагу на критичному аналізі понять, які продукуються позитивними юридичними науками [95, с. 90-91].

Сьогодні ми є свідками істотного розширення предметного поля філософсько-правових досліджень. Це яскраво виявляється в сучасному юридичному дискурсі, який по суті, є сукупністю юридичних текстів (вербальних і невербальних) [99, с. 83]. Він (дискурс) є багатомірним, багатовимірним дослідженням правових явищ та їх інтерпретації в різних доктринах, а також інтерпретації різних поглядів на право. Доволі примітною особливістю сучасного правового дискурсу є те, що виявлення позиції інтерпретатора є провідною, на відміну від прагнень віднайти істину [141, с. 86]. Варто відзначити, що особливо важливим для нашого дослідження, є те, що сучасне правознавство і філософсько-правове знання звернене не лише до наукового праворозуміння, але і до уявлень про право, які сформувалися не лише в професійному середовищі, але й в повсякденному житті і побуті [253, с. 135]. Саме про це говорить і М. Кельман у своїй монографії «Юридична наука: проблеми методології»: «Обґрунтування новітньої методології слід починати з попереднього переосмислення успадкованого філософського світогляду, а відтак юристу-методологу потрібно мати професійні знання як у галузі юриспруденції, так і філософії. У такій ситуації пізнавальні проблеми права набувають особливої гостроти, тим більше, що об'єктивно виникає потреба й у реформуванні методології правових досліджень, яка б відповідала сучасному етапу становлення національного права» [91, с. 32].

Наше дослідження повною мірою має враховувати нові методологічні підходи, які є наявними в сучасному вітчизняному правознавстві. При цьому слід мати на увазі, що поняття «методологія» сьогодні у науковому просторі не має однозначної дифеніції. Але усі науковці схиляються до думки, що методологія не є монолітною, а має складну архітектуру. У своїй статті М. Костицький «Деякі питання методології юридичної науки» дав таке визначення методології: «Методологія – це вчення, цілісна теорія з поняттями й категоріями, світогляд, через призму яких і здійснюється пізнання з допомогою методів у відповідності з

технологією їх застосування – методикою» та ретроспективно представив найбільш помітні теорії методології [107].

Найбільш ефективним для нашого дослідження вбачається використання поліпарадигмальної методології, тобто такої, про яку говорить М. Костицький «що коли йдеться про методологію в юридичній науці, то необхідно відмовитися від ієрархій-методологій, що визначається як філософська, загальнонаукова, конкретно-наукова. Методології слід «розташувати» по горизонталі й використовувати їх може вчений за власним вибором. Це може бути юснатуралістична, позитивістська, діалектична, синергетична чи інша методологія. Не обов'язково зашорювати себе методологією, можна використовувати методи з різних методологій (у розумних, звичайно, межах), тобто методика конкретного наукового дослідження може виглядати як мозаїка методів. Методологія як учення необхідна, насамперед, ученому для розвитку наукового світогляду, який не обов'язково має бути «правовірним» діалектиком, юснатуралістом, позитивістом, синергетиком та ін.» [107].

Перш ніж перейти до короткого огляду методів, які будуть використані нами в процесі розкриття теми, хотілося б звернутися до думки Ж. Баланьє, який у своїй «Політичній антропології» зазначав, що «... методи характеризуються залежно від інструментарію, який використовується, і проблем, до яких застосовуються» [5, с. 24].

Все зауважене дозволяє акцентувати увагу на окремих методах, використання яких слугуватиме виконанню поставлених нами дослідницьких завдань. Перш за все, повноцінне дослідження християнських засад визвольного руху в Україні 1917-1920 років можливе з використанням історико-генетичного методу. Вказаний метод дозволяє віднайти першопричини та сам процес утворення явища. В нашому випадку цей метод допомагає встановити взаємозв'язок між християнським віровченням та ідеолого-світоглядними

характеристиками державницьких і правових рухів в Україні першої чверті ХХ століття.

Розкриття теми дослідження пов'язане із застосуванням такого методу, як герменевтика. Під герменевтикою (від грец. *Hermeneutike* – мистецтво трактування) в широкому сенсі розуміють теорію і практику трактування текстів. Своїм корінням герменевтика сягає давньогрецької філософії, в якій практикувалося мистецтво трактування висловлювань, пов'язаних із множинністю символів. Використовували герменевтику і християнські теологи для трактування Святого Письма. Основи герменевтики як методу були закладені ще в ХІХ столітті Ф. Шлейєрмахером. Герменевтика як науковий метод сформувався разом з філологією та іншими гуманітарними науками і з самого початку орієнтувався на осягнення сенсу тексту. А текст в свою чергу трактується як особлива система знаків, які пов'язані між собою особливими відношенням. Герменевтика в контексті нашої роботи є вкрай необхідною в силу того, що з необхідністю виникає потреба у роботі з текстами, як політико-правового, так і духовного порядку (це якщо йдеться про застосування герменевтики у вузькому сенсі). Разом з цим будь-який артефакт культури (в нашому випадку феномен визвольного руху в Україні) в широкому значенні теж може розглядатися як текст, який потребує інтерпретації.

Порівняльний метод як спосіб пізнання дійсності через співвіднесення застосовується також в нашому дослідженні. Порівняльний метод є одним з найпоширеніших способів дослідження. Він застосовується і в природничій, і в суспільній областях наукового пізнання. Завдяки використанню цього методу стає можливим вивчення загальних закономірностей явищ, визначення змін, що відбуваються, встановлення тенденцій розвитку. Формування і розвиток порівняльного методу має тривалу історію. Після незвичайної популярності його в науках ХІХ століття, до середини ХХ століття він зазнав своєрідної кризи, яка була пов'язана не тільки з недоліками застосовування порівняльних досліджень, а

й зі зміною теоретичних основ суспільної науки. Якщо в XIX столітті головним принципом дослідження був пошук закономірностей, загального в явищах, то до середини XX століття поширення ідей неокантіанства про унікальність історичних явищ, природно, змінило ставлення і до порівняльного методу, який прямо ґрунтується на відносинах подібності та відмінності. Нами використовуються широкі можливості цього методу, оскільки він дозволяє синхронічно порівнювати законодавство Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та ЗУНР, а також діахронічно віднаходити у цих законодавствах християнський вплив.

Структурно-функціональний метод є задіяним в межах нашого дослідження, оскільки він дозволяє провести ідентифікацію державно-правових утворень в Україні вказаного періоду та визначити вплив християнського віровчення на правові явища. Цей метод першопочатково виник в соціології, а сьогодні активно використовується у всіх галузях суспільствознавства. Цей метод сприяє більш реалістичному сприйняттю права та правових інститутів в їх повсякденному практичному використанні. Тобто, йдеться про вивчення живого права (права як елементу життя), а не права «книжного» [106, с. 10].

Також треба мати на увазі, що ця робота є міждисциплінарною, в якості емпіричного матеріалу використовується законодавство державних утворень на території України 1917-1920 років, окрім того на увагу заслуговують реальні історичні події. Тому ми повинні враховувати новітні методологічні підходи до опису минулого. Можна навіть говорити про методологію «посткласичної історичної науки», в основі якої лежать лінгвістичні, прагматичні, антропологічні засади, що власне і визначило стан гуманітаристики XX-XXI століть. На що, власне, вказує і М. Костицький у своїй статті «Методологія пізнання української історико-правової дійсності. На думку академіка, суспільно-індивідуальна свідомість, психологія великих соціальних груп і окремого індивіда, їх діяльність і поведінка мають взаємопов'язаний характер, і при цьому вони вкорінені в конкретній історичній епосі, якій притаманна форма держави, права. Держава,

право і політичні доктрини є результатом діяльності українського народу [108, с. 81-89].

Отже, вирішення поставлених в дослідженні задач стало можливим лише в контексті міждисциплінарного та комплексного дослідження українського законодавства 1917–1920 рр. та використання літератури з різних наукових галузей: філософії права, історії держави і права, теорії держави і права, галузевих юридичних наук та релігієзнавства.

Висновки до першого розділу

Актуальність дослідження зумовлена недостатньо опрацьованими у вітчизняній філософії права питань політико-правового життя українського народу в період визвольних змагань 1917-1920 років. Специфіка формування та існування ряду державних утворень на території сучасної України була зумовлена особливістю як геополітичного положення українських земель, так і особливостями правосвідомості українців, яка значною мірою була сформована під впливом християнського віровчення.

Аналіз наявної наукової літератури, присвяченої дослідженню означеного нами періоду, показав, що попри значний масив монографічної літератури, ще не здійснювалося комплексне дослідження впливу християнського віровчення на державно-правові процеси в Україні в 1917-1920 роках.

Дослідження християнського впливу на державно-правові процеси 1917-1920 років вимагає використання сукупності наукових методів. Кожний із цих методів виконує притаманне йому евристичне завдання, що в цілому підкреслює міждисциплінарний характер роботи.

РОЗДІЛ 2

РОЛЬ ХРИСТИЯНСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

2.1. Вплив християнської доктрини на правосвідомість українців

Визначальний вплив церкви на формування духовної культури та національної свідомості українців початку XX ст. був зумовлений більш ніж тисячолітньою християнською традицією. Впродовж багатовікової історії існування української народності, саме церква, в моменти відсутності національної державності виконувала роль не лише духовного, культурно-просвітнього, а й політичного осередку. Починаючи з часів Київської Русі, періоду козацтва, нового та новітнього часу, духовенство закономірно брало на себе провід національного життя поєднуючи норми суспільно-політичної діяльності з високими духовними християнськими ідеалами, етикою та мораллю. Зважаючи на місце релігії, як ключової норми в процесі формування національної ідеології, для українців, доктрини християнства мали практичне пристосування до усіх сфер життя, а тому стали визначальними при становленні ментального типу пересічного українця. Разом з тим, особливістю українських земель була сформована історично поліконфесійність, зважаючи на яку національної єдності можна досягнути лише за умови дотримання принципу світоглядного й релігійного плюралізму.

Правосвідомість українців формувався історично і практично одночасно із впровадженням християнської традиції в побут населення країни. З приходом християнства у Київську Русь та формуванням Київської митрополії розвивається цінність духовного вдосконалення людини, ідеалом якої є Ісус Христос. Важливими постають духовна досконалість, сакральність, сформульована у заповідях любові до Бога, до себе та ближнього (добродійність, милосердя,

прощення, покаяння). Варто зауважити, що останнє виявляє передумову розвитку принципу альтруїзму: зберегти власну буттєвість, цінність, ідентичність – «бути собою» можна тільки у лоні християнської спільноти. Українська особливість християнства виявляється, зокрема, ще у 1051 р.: коли було обрано першого митрополита-русича Іларіона, який започатковує ідею буття як єдності матеріальної і духовної основ. Іларіон Київський висловлює думку щодо наскрізного зв'язку часів, востання минулого в сучасне, втілення у ньому майбутнього, у язичництві русичів вбачає і благородство прашурів. Розвиває ідею рівності народів, рівноправності киян з візантійцями та римлянами [170, с. 127-128].

Нарративом прийняття у Київській Русі цієї релігійної системи як державної, відбувається потужний стрес праукраїнського менталітету насильницькою заміною власного міфологічного світогляду на привнесений ззовні християнський. Вбирається візантійський «архетип об'єктивно-речової детермінації буття», який актуалізується на рівні свідомості як виправдання поразки як такої у символічному просторі ізоляції та відчуження [63, с. 210]. Візантійська релігійна традиція, що була привнесена разом із християнською ідеологією супроводжувалася повною рецепцією правових відносин, які здійснили визначальний вплив на духовну правову традиції української народності.

Християнський наратив Давньоруських часів, здійснив значний вплив на ціннісні орієнтації українців початку XX ст. У цьому контексті варто зауважити, що крайній ірраціоналізм, маскований під релігійність («на все воля Божа»), насправді нерідко артикулює формалізм сповідування надприродних цінностей, втечу від власної відповідальності (надмірне покладання на волю Божу, фарисейство).

Оригінальним поєднанням загальнолюдських, християнських та власне українських цінностей стає козацтво, доба якого, була наступним етапом формування національної ментальності. Козацька доба уособлює дух свободи,

силу спільноти як цілісної життєствердної ціннісної системи. Ця доба дає приклади позитивно реалізованих українських лідерів, яскравих особистостей, для яких ідеї християнського вчення були визначальними в контексті державотворення. У період розквіту козацької держави Гетьманщини, позитивно вирішилася дилема толерантності та псевдотолерантності. Перша передбачала повагу до себе та до інших. Друга – страх перед незвіданим, невідомим і новим, невміння сказати «ні» чужій агресії, відстояти сутнісно важливе; формально це приховується псевдоповагою, псевдолюбов'ю.

Такі ментальні риси українців, які безсумнівно формувалися під впливом релігійності, особливо проявилися на початку ХХ ст. і характеризувалися не лише відображенням на практичних результатах державотворення, а й у різниці власне духовних доктрин. Попри гармонійну спорідненість, греко-католицька та православна релігійні доктрини в досліджуваній період представляли діаметрально протилежні культурні та світоглядні світи. Перша, будучи нерозривно пов'язаною зі Вселенською церквою сповідувала Західний ментальний стереотип, а друга, яка відчувала непосильний вплив Москви – Східний.

Власне початок ХХ ст., зміни в структурі державної влади, революційні процеси та світова війна стали уособленням та характерною рисою третього етапу проникнення християнства в народну свідомість українців та формування його ментальних стереотипів. Існуюча поліконфесійність, поєднувалася на українських землях з існуючими суспільно-політичними та культурними обставинами, зумовленими відсутністю власної державності.

Для Наддніпрянщини та Західноукраїнських земель була притаманна власна, специфічна тільки їм духовна та релігійна атмосфера, з власними світоглядними стереотипами, які безпосередньо відобразилися на державотворчих концепціях.

Характеризуючи релігійну та духовну ситуацію українських земель в складі імперії Романових загалом і стан українського православ'я зокрема, варто зауважити, що втративши в 1686 р. самостійність, українська православна церква

Наддніпрянщини існувала в стані постійного конфлікту з російським православ'ям, що вело до їх взаємної руйнації [83]. Пояснюється це тим, що поглинання Української церкви Московським патріархатом призвело, по-перше, до його ідейно-організаційного паралічу, як прямого результату нездатності Російської (Руської православної церкви – РПЦ) до сприйняття західних церковних традицій. По-друге, занепад церкви з наступним підпорядкуванням її державі та остаточною ліквідацією соборного устрою згубно позначився як на українському, так і на російському православ'ї. І, нарешті, по-третє, знищення організаційно-церковної структури українського православ'я було вже не стільки справою РПЦ, скільки напрямом діяльності та особливістю утвердження російського самодержавства. Тому сама РПЦ вступала в ХХ ст. як інституція не тільки напівцерковна, а й напівполітична [83].

На Західноукраїнських землях, а зокрема в Галичині, яка на початок ХХ ст. взяла на себе роль основного національно-політичного проводу, релігійна ситуація перебувала у зовсім іншому стані. Домінування церкви не лише в суспільному, культурному, а й до певної міри політичному середовищі призвело до високої релігійності широких мас населення, та керування у практичних справах християнськими ідеалами. Однак, якщо у Наддніпрянщині українське православ'я постійно протистояло РПЦ, то в Галичині, греко-католицька церква, змушена була стримувати просування за схід польського ортодоксального католицизму, ідеологія якого, була менш толерантною.

Греко-католицька церква вступила у ХХ ст., на думку В.Марчука, з вагомими досягненнями, які попри втрату політичного лідерства в процесі націотворення не позбулася статусу етнодуховного провідника католиків східного обряду Галичини і Закарпаття [135, с. 125].

В духовному плані греко-католицька доктрина мала дві вагомі переваги над православною. По-перше, як влучно зауважив у одній із своїх праць Й.Сліпий: «історія Греко-католицької церкви починається від Берестейської унії 1596 р. й

нерозривно пов'язана з історією Вселенської церкви» [185, с. 85]. По-друге, на початку XX ст. історія і діяльність греко-католицької церкви асоціюється з діяльністю непересічного духовного і громадсько-політичного лідера кардинала А.Шептицького. Статус Вселенської церкви дозволив греко-католицизму впливати на душі українців на зовсім іншому світоглядному рівні, приближуючи їх духовно до Західного світу. З іншої сторони, 44-літнє керівництво Греко-католицькою церквою митрополита А.Шептицького (1900-1944 рр.) ознаменувалося тим, що церква стала дійсно національною.

Саме митрополит Андрей Шептицький, усвідомлюючи нові реалії суспільно-політичного життя на межі XIX-XX ст., проявив риси передбачуваного і прагматичного політика, накресливши нову програму діяльності церкви. Аналізуючи нове співвідношення сил серед світської і духовної інтелігенції Галичини, їх впливу на свідомість громадян, А.Шептицький зазначав, що віра і мораль це ті єдині складові, які не зважаючи на втрату політичного авторитету духовенства завжди дозволятимуть стверджуватись народові як політично так і культурно [135, с. 140].

Практична діяльність А.Шептицького на шляху відродження та утвердження української національної державності слугувала прикладом для всього тогочасного духовенства і декларувала чітке слідування і дотримання християнських моральних доктрин. Володіючи впродовж 1901-1912 рр. мандатом депутата Галицького сейму, а у 1901-1918 рр. – мандатом члена Палати Вельмож австрійського парламенту, митрополит не декларуючи відкрито свою політичну публічність, прикладав вагомі зусилля для розширення політичних і культурних прав українців. Авторитет в політичних колах та колосальний досвід пастирської діяльності, стали причиною того, що саме на А.Шептицького Ватикан поклав реалізацію, так званої «унійної доктрини» покликаної зблизити східну та західну церкву.

Аналіз «унійної доктрини», яка на початку ХХ ст. зважаючи на позитивну динаміку розвитку дипломатичних відносин між Святим Престолом і Росією спонукала католиків до активізації нових форм міжконфесійного діалогу. Пріоритетним напрямком східної політики Ватикану виступала Росія, яка згідно з концепцією «третього Риму» претендувала на роль православного центру. Прагнення поглибити православно-католицькі відносини, надавши уніонізму нового змісту, спостерігалось у період понтифікату Лева XIII (1878 – 1903 рр.). Енцикліка «*Orientalium dignitas*» стала фундаментальною основою для подальших відносин зі східними церквами. Папа підкреслив апостольське походження східних церков та спільні витоки з Римською церквою, одночасно наголосивши на важливості збереження різноманітних форм обрядів та літургійних мов як відображення «живого голосу католицької істини» [4, с. 153]. Таким чином, Лев XIII заклав теоретичні основи для міжконфесійного діалогу на принципах поваги і рівності релігійної традиції Заходу і Сходу. Справою наступників став розвиток його ідей та спрямування їх у практичне русло.

Однак реалізація на практиці цієї концепції нажаль не могла принести вагомого результату, хоч і була продовжена наступниками Лева XIII, особливо Пієм X (1903 – 1914 рр.). Та все ж пріоритетна роль у поширенні ідеї возз'єднання православних з католиками належала митрополиту Галицькому А. Шептицькому.

В практичній площині, реалізація «унійної доктрини» призводила до того, що на російському ґрунті, в тому числі й на Наддніпрянщині, яка політично була його складовою, Католицька церква загалом і Західне світосприйняття зокрема, сприймалися як вияв полонізму. Це призводило до того, що релігійна сфера автоматично переносилась у площину політичну і з цього погляду розглядалася як така, що становить загрозу національним інтересам імперії. [10, с. 101-103].

Труднощі, з якими зіткнувся митрополит Андрей при реалізації своєї програми унійної діяльності в Російській імперії, виникали внаслідок суперництва між католицькими місіями (польським католицьким кліром, асумпціоністами та

російськими католиками), що ускладнювалося таємним характером його повноважень, отриманих від Пія X у 1908 р. [142, с. 220].

Особисто А. Шептицький доклав чимало зусиль для організації Католицької церкви східного обряду в Російській імперії. Його діяльність мала комплексний характер і охоплювала весь спектр необхідних заходів: від теоретичного обґрунтування шляхів і методів вселенського єднання до практичних заходів реалізації православно-католицького діалогу. Власне цій високій меті були підпорядковані реформа структур ГКЦ, обрядова реформа, організація чернечих чинів, удосконалення системи духовної освіти і багато інших заходів, які провів митрополит сам особисто і разом зі своїми однодумцям.

З іншої сторони Східний православний світ в особі Москви, не зважаючи на хвилю революційних потрясінь та структурного руйнування правової і духовної системи, категорично не сприймав уніоністичний метод єдності церков. Ця ситуація призвела до того, будь які спроби контактів Галицького греко-католицизму та православ'я на Наддніпрянщині сприймалося як наступ Ватикану. Відповідно католики східного обряду сприймалися як пряма загроза Православній церкві. Впродовж Першої світової війни увесь спектр релігійних і міжнародних суперечностей у взаємовідносинах Росії, Ватикану і Австро-Угорщини був пов'язаний з особою митрополита А. Шептицького. В урядових колах утвердилася думка про однозначно вороже ставлення митрополита Галицького А.Шептицького до російського самодержавства і РПЦ та безперспективність пошуку варіантів для взаємодії з ним..

Таким чином, Церква усвідомлюючи себе як частина християнського світу, зуміла створити на основі своїх давніх претензій систему надзвичайно ефективного врядування. І, як наслідок, це спричинило дивовижне зміцнення церковної влади, відобразилося на суспільно-політичній думці, духовних та світоглядних переконаннях звичайних українців.

Усі вище згадані три історичні етапи формування національної ментальності завершився на початку XX ст., коли власне почала формуватися правова ментальність українців, що мала світоглядно-практичний характер. Саме світоглядна її складова формувалася під впливом християнських теологічних доктрин, які знайшли своє відображення в таких архетипах уявлень пересічного українця у «добру», «ласкаву», «плодючу» Землю, добрих господарів та панів, віра у хороші закони, у доброго Бога, керівника [60, с. 239]. Всі ці ментальні стереотипи, мали безпосереднє відображення в побутових відносинах, оскільки селяни вчили своїх дітей поваги до землі: «Не випускайте землі з рук, тримайтеся міцно за неї – вона єдина вас не зрадить», а інколи ц переростало у обожнювання: «Клянусь землею» [191, с. 35]. Любов до землі, що є традиційною для українця, ввібравши в себе основні засади християнської ідеології, стала ключовою ментальною парадигмою на початку XX ст. Підтвердженням цього слугує надзвичайно висока актуальність вирішення саме земельного питання в роки національно-визвольної революції 1917-1920 рр. Законодавство, що стосувалося земельного права було першочерговим у політиці Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та ЗУНР [136].

Особливе місце, як греко-католицької так і православної доктрини відображається у формуванні такої моральної якості українця, як індивідуалізм. Як влучно зауважили з цього приводу І. Дмитрієнко та Ю. Дмитрієнко індивідуалізм як давня історична домінанта традиційної інтровертності української правової свідомості проявляється в усвідомленні втечі від зовнішнього правового світу на засадах ідейно-світоглядної зорієнтованості до стану правової самотності [60, с. 240]. Ментальний індивідуалізм українців формувався внаслідок того, що розташування країни на плодючій землі, дозволяло кожній сім'ї селитися окремо і повністю себе забезпечувати. Саме від землі залежала людська доля, а тому зв'язок з нею посилювався як запорука щастя. Проявом релігійності, було те,

що своєрідною формою причастя до найбільшого скарбу було з'їдання грудочки землі [140].

Такий взаємозв'язок, під впливом релігійної духовності, сприяв тому, що земля взаємопов'язувалася з сімейними цінностями. Будучи повністю залежним від землі, українець розумів землю як святу матір. Для нації хліборобів, якою на початку XX ст. була українська, земля мала особливу вагу як годувальниця, ображати її вважалося таким же страшним гріхом, як бити матір. Тому в уяві українців був сформований архетип Богині-Матері – Берегині. Власне цей ментальний архетип став основою етнічно-правової домінанти українського національного характеру та української правової свідомості як типово національної.

Саме на ментальному усвідомленні українцем Богині-Матері найчіткіше простежується вплив християнських доктрин. Історично склалося так, що архетип матері, як найдавніший архетип національної правосвідомості безпосередньо пов'язаний з типово правовим культом Великої Богині, який виник ще під час трипільської правової культури [60]. Християнство, та його світоглядність трансформували це уявлення в догматично-правовий культ Богородиці. По суті, як стверджує ряд дослідників, українська правова релігійність – жіноча, релігійність колективної біологічної теплоти, яка переживається як містична теплота [60]. Така релігійність вже світської правової свідомості відмовляється від чоловічого, активного духовного правового шляху. Це не стільки релігія Христа, скільки релігія Богородиці, релігія матері-землі [255, с. 25]. За своєю сутністю архетип Матері позбавляє світогляд українців агресивної правової активності. Так, прийняття Східного греко-візантійського варіанту християнства – типового змісту християнської правової свідомості та культури, релігії суто – інтровертованої, орієнтованої на внутрішній світ, зумовило байдужість до зовнішнього благоустрою земної Батьківщини, нехтування раціональною, у тому числі законодавчою силою. Саме схильність до такої правової рефлексії як типової

нерациональної рефлексії української правової свідомості, яка узгоджується з правовим емоційно-чуттєвим характером, зменшує роль регулятивно-нормативного, правового, раціонально-вольового компоненту правової психіки, правової психології та, згодом, правової ідеології [60].

Сформована таким чином правова ідеологія, стала ключовою в процесі державотворення і визначила основні тенденції та підходи до відновлення національної держави Українців у 1917 р. Можна припустити, що саме емоційно-чуттєвий характер національного менталітету, певна байдужість до внутрішнього та зовнішнього благоустрою майбутньої країни, нехтування законодавчою силою, спричинилися до домінування серед наддніпрянських українців, на початку XX ст. ідеї федералізму.

Діаметрально протилежна ситуація спостерігалася на західноукраїнських землях. Греко-католицька духовна доктрина, що була переважаючою серед українців Галичини формувала більш консервативну й індивідуалістську ментальну правосвідомість. В політичній площині така позиція відображалася на домінуванні ідей самостійності та соборності. Саме ідея соборності, що зародилася на західноукраїнських землях, була ключовою в контексті християнської доктрини.

Та не зважаючи на суттєві відмінності в металних типах правосвідомості українців Галичини та Наддніпрянщини, спільним, для них у досліджуваний період залишалася до певної міри пасивна правова та законодавча терплячість. Низька практична правова життєздатність і низький зовнішньо-культурний правовий стан, призвели в свою чергу до економічної нерозвиненості при достатньо значних природних ресурсах. Негативною спільною рисою було аполітичне правове мислення, наслідком якого була політичне та духовне зубожіння, тотальна залежності від інших.

Варто виокремити те, що не зважаючи на активні процеси політизації національного руху та формування державно-правових доктрин, початок XX ст. ознаменувався для українців недовірою до правового інтелекту, його

недооцінкою. Безпосереднім наслідком цього був опосередкований потяг до правових почуттів, а звідси до емоційно-правового розв'язання правових проблем і завдань [60]. Саме цією ментально-чуттєвою рисою національної правосвідомості можна пояснити домінування ідеї автономізму над концепцією самостійності, певний страх здійснити політичну реструктуризацію свідомості. На побутовому рівні, це призводить до історичного домінування української правової свідомості, переваги правових емоцій над правовими нормами. Заслугою в домінуванні емоційної складової в українській національній правовій ментальності належить саме християнським доктринам, які на основі вчення Церкви сформували специфічну правову культуру, з притаманними ідеями милосердя, рівності, справедливості та відповідальності.

Найвагоміші здобутки українців пов'язані саме з духовною правовою культурою, яка особливо активно почала розвиватися з середини XIX ст. Організаційні початки правової культури українців, на основі християнських ідеалів почали формуватися в період діяльності Кирило-Мефодіївського товариства та знайшли відображення в ідеях М. Костомарова. Згодом, в працях його послідовників В.Липинського та В.Винниченка звертається увага на таку характерологічну нормативно-правову рису української правової свідомості, як індивідуалізм, домінанту індивідуальних форм правосвідомості над іншими, що набуває крайніх форм асоціального, у тому числі й правового, законодавчого та законотворчого егоцентризму [60].

Егоцентризм у політичній площині проявлявся у схильності до непокори, до певного правового анархізму, індивідуальний зміст якого проявлявся через опосередкований потяг до особистої свободи. Однак в цьому зберігався і певний негатив, оскільки подібний тип світосприйняття і правосвідомості характеризується відсутністю типових форм законодавчої організації, стійкості і дисципліни. Така риса була небезпечною для побудови державності, що і проявилось впродовж 1917-1920 рр. Розрізненість і нестабільність у політичних

поглядах і переконаннях проявилася у відсутності належної і стабільної політичної організації, частих суперечностях політичних лідерів. Як наслідок, українці напередодні 1917 р. виявилися не в змозі синергетично швидко зорганізуватися задля досягнення суспільного блага навіть у своєму селі і, підкорившись Богу і царю як чомусь містичному, малороси по суті нічим не могли задовольнитися, а справжню свободу бачили тільки у безкінечних мріях і в безмежному степу [116, с. 10].

Однак відверта індивідуальність містила в собі і певні недоліки і навіть небезпеки, які в період національної революції 1917-1920 рр. проявилися особливо яскраво. Надмірна зосередженість українців на проблемах внутрішнього, особисто-індивідуального правового світу, призвела до переваги власних правових інтересів над громадськими правовими – постійної соціальної, правової та ідеологічної конфронтації, неможливості дійти згоди навіть у дуже відповідальні, переломні моменти [60].

Серед негативних рис національного правового характеру дослідники виділяють не тільки ідейно-світоглядне, але й нормативно-правове, законодавче та законотворче непорозуміння, неузгодженість між словами і ділом, відсутність чіткої нормативної визначеності, соціальну відмежованість, мрійливість, імпульсивність [8, с. 64]. Компромісним варіантом між ідейно-світоглядним егоцентризмом і формами нормативно-правової колективної взаємодії та відповідного праворозуміння є правове (законотворче) свободолубство і гуманізм, який визначає тільки такі способи соціально правової (законодавчої) організації, що ґрунтуються на принципах добровільності і ні в чому не обмежують свободи волі. Сильний право-вольовий елемент, що згодом трансформується у законодавчо-вольовий елемент української правової ментальності українців, породив правовий і законодавчий інститут козацтва. Слово «козак» прийшло до нас із Середньої Азії від тюрків-кочівників, серед яких воно означало вільну, незалежну людину. «Степ та воля – козацька доля: коли козак у полі, то він на

волі». Звідси неприйняті осуд будь-яких актів насильства. Проте багато дослідників українського етносу наголошують на недостатньо розвинутій соціальній волі.

Перевага правової емоційності, споглядальності, мрійливості над волею в характері українця часто призводить до того, що поставлені цілі не були досягнуті, або реалізувались не так, як були задумані. Неадекватність нормативно-правової вольової регуляції відображається і в упертості, яка проявляється у прагненні діяти по-своєму, всупереч розумним доказам чи порадам. Такі риси, навіть суперечать певним християнським доктринам, і є своєрідним виявом гріховності і духовної неправомірності. Та їх наявність є необхідною, задля забезпечення повноцінного ментального стереотипу, що являє собою постійну боротьбу двох протилежних ідей, перемога однієї з яких визначає або прогрес, або регрес правової культури.

Протистояння двох протилежностей, що є стимулом і критерієм розвитку, формувало, як в конкретної особистості, так і в групі людей здатність до ідейно-світоглядної та нормативно-правової саморегуляції. Ця здатність проявляється з самого початку, на самому маргінесі розвитку і відображається в таких якостях, як самоконтроль, відповідальність за власне життя [60].

Своєрідністю української національної правової ментальності є те, що на основі християнських духовних доктрин відбулося акумулювання інтернального та екстернального локусу контролю. Однак, на початок XX ст. виходячи з історичних, політичних та соціально-економічних умов розвитку, в українців домінувала екстернальність. Багатовікова відсутність традиції національного державотворення призвело до пошуків причин правової та світоглядної поведінки зовні. Схильність до зовнішнього локусу контролю виявлялася з такими рисами, як непевність у своїх можливостях, прагненні відкласти реалізацію намірів на невизначений термін, тривожність, підозріливість, конформізм та агресивність. Кожну з цих рис, можна прослідкувати в правосвідомості не лише пересічних

українців, а й серед незначної політичної еліти. Практичним виявом екстернальності в площині політичної психологічної поведінки можна ствердно назвати домінування ідеї федералізму над концепцією самостійності, так як перспектива існування самостійної української держави початку XX ст. та в роки національної революції 1917-1920-х рр. зовнішньополітичних чинників.

Натомість, інтернальний, внутрішній локус контролю українця перших десятиліть XX ст. був слабо розвиненим. Притаманна відсутність внутрішньої впевненості в собі, що було зумовлено виключно умовами проживання та розвитком національної правової свідомості, не спонукала до формування таких інфернальних якостей, як послідовність та наполегливість в досягненні поставленої мети, незалежності. Відсутність цих якостей, могла компенсувати виключно духовність та релігійність. Оскільки, як греко-католицька так і православна теологічні доктрини, були єдині хто спромігся на підсвідомому ментальному рівні сформувати в українця інфернальний локус контролю. Євангеліє від Луки вчить: «Бо кожен, хто просить одержує, хто шукає знаходить, а тому, хто стукає відчинять» [12]. Саме такі переконання є єдиним шляхом досягнення ідеального, а внутрішній локус контролю людини стає схвальною цінністю.

Однак інфернальний характер внутрішнього контролю і ментальний тип цілеспрямованої особистості, попри доступність теологічного християнського вчення був доступний не для усіх соціальних прошарків українців. Тільки світська та духовна інтелігенція виявилися єдино спроможними формувати прошарок політично свідомих та активних індивідуумів, що взяли на себе провід національно-визвольного руху. Селянство зі своєю відкритою аполітичністю та латентністю, активну політичну правосвідомість проявляло в питаннях статусу та власності на землю, підтверджуючи тим самим свій хліборобський ментальний, яскраво індивідуальний психотип.

Характеризуючи ментальність з психологічної точки зору, то варто виокремити первинний та вторинний її рівні, на кожному з яких чітко прослідковується вплив теологічної доктрини. Якщо первинні ідеологічні права і свідомість формувалися як природні і пов'язані насамперед з фізичними властивостями людини – їжа, одяг, матеріальний добробут, то вторинні – були результатом становлення правосвідомості, процесуального і статичного права. На первинному етапі теологічний вплив проявляється найчіткіше і має найвагоміший вплив, оскільки спонукає і привчає до шанування всього того, що дав Господь (наприклад, «Бо не дав нам Бог духа страху, але сили, і любови, і здорового розуму» [12]

Саме на первинному рівні під впливом географічних детермінант та релігійності сформувалися ментальна повага до землі та матері, які на вторинному рівні трансформувалися в яскраво виражений індивідуалізм, що в свою чергу спричинився до витворення специфічної моделі політичних прав, правової свідомості та культури.

Загалом оцінюючи українську правову ментальність та вплив на неї християнських теологічних доктрин, можна стверджувати, що вона формувалася як конфронтаційна. Постійна боротьба за відновлення власної державності, політична, культурна та економічна залежність від різних та інших за ментальним характером держав, призвело до поєднання політичних протиріч. Тому можна погодитися з думкою цілого ряду сучасних вітчизняних дослідників, про те, що коріння правових протиріч як протиріч української правової свідомості та культури знаходяться у не поєднанні сильного, владного, чоловічого початку з м'яким, мрійливим жіночим [60, с. 241].

Саме в перевазі жіночого психотипу над чоловічим, варто шукати причини поразок національного державотворення, що відображалось і на законотворчій діяльності. На початок XX ст. сформувалася специфічна рабська залежність від чужоземних правових норм, а тому рецепція права, як російського, так і

австрійського була закономірним явищем. Чоловічий початок завжди очікується ззовні як нормативно-правовий, жіночий – як ідейно-світоглядний. Звідси постійна залежність від чужорідного. Якщо сподівання щодо вирішення проблем не здійснюються, то шукають винуватців не в собі, а в образі представників інших етнічних груп (поляків, росіян, євреїв) [60, с. 241]. Постійне і тривале повторення таких ситуацій закріплює у правовій поведінці та правосвідомості стійкі екстернальні тенденції становлення та розвитку, які особливо проявляються у скрутні переломні періоди життя нації, а особливо в часи революційних потрясінь. Специфічні прояви екстернальності/інтернальності української правової свідомості та культури у правовій ментальності українців залежать від ситуації, схиляючись то в один, то в інший бік. Попри розгортання активної революційної боротьби, багатой традиції політико-правової думки, напередодні 1917 р. українці знаходилися в стані пошуків не лише шляхів подальшого державотворення, а й механізми його реалізації. Правова емоційність, як підвищена чутливість української душі, правової свідомості та культури, схильність до ідейно-світоглядного, а не нормативно-правового образу, породжують слабку нормативно-правову вольову регуляцію [60].

Таким чином, гарантування особистих людських прав і охорона традиційних цінностей, насамперед у соціальній сфері, було основоположним змістом законодавства УНР, Гетьманату та Директорії. У ЗУНР мав місце не лише вплив християнських етичних норм, але й авторитет духовенства та особистості Митрополита А. Шептицького.

2.2. Роль християнства у формуванні українських народних традицій і звичаєвого права в кінці XIX – початку XX ст.

Для комплексного розкриття сутності національної правової традиції необхідно з'ясувати вплив християнської правової доктрини на зміст норм звичаєвого права українців, яке характеризувалося чіткою регіональною та етнологічною специфікою і кардинально відрізнялося від правових систем держав, до складу яких входили українські землі напередодні та після Першої світової війни. З'ясування характеру правових звичаїв видається актуальним з кількох причин: по-перше, загальні особливості звичаю, по-друге, специфіку народної системи спорідненості та статеві-вікової стратифікації. Звичай має не нормативний, а прецедентний характер: люди дотримуються якогось звичаю не тому, що так диктують правила, а тому, що в такий спосіб ту чи іншу справу роблять усі в селі або ж робили діди й прадіди. Звичай, на відміну від закону, є явищем надзвичайно гнучким, його природа фольклорна; він постійно варіюється, пристосовуючись до змінних соціальних умов чи побутових обставин. Якщо для права актуальна фраза: «Закон один для всіх», то для народно-правової традиції актуальне зовсім інше: «Що не село, то звичай». Для звичаю вирішальною є сила усного слова, для права – слово, записане на папері.

Релігійність та звичай тісно між собою переплетені, оскільки окремі християнські правові норми визначали сутність повсякденних звичаїв і норм, які регламентували всі сфери суспільних відносин. З іншого боку, саме християнські принципи моралі та етики виступали основними мірилами дотримання народних традицій та звичаїв.

Звичаєво-правову культуру народу становить сукупність різноманітних, подекуди суперечливих, звичаїв (економічних, кримінальних, сімейних, морально-етичних, побутових, ритуальних, етикетних тощо). Початок XX ст., яке ознаменувалося численними перетворенням в аграрній сфері, згідно твердження

М.Гримич «поділило навпіл» традиційне суспільство. До реформи 1861 р. долі людей часто вирішувало так зване «панське право» – комплекс різних звичаїв, в тому числі економічних, які регулювали взаємовідносини між землевласниками та залежними селянами. Практично кожна місцевість, кожне панське господарство демонструвало специфічну звичаєву картину, зумовлену багатьма чинниками: освіченістю і моральними переконаннями землевласника, прогресивністю чи, навпаки, консервативністю його поглядів; традиціями господарювання, що склалися протягом багатьох років у певні місцевості; зміною соціально-економічних і навіть природних умов.

Ліквідація кріпацтва призвела до формування нового типу звичаєво-правових відносин, які в своїй основі ґрунтувалися на релігійних засадах. Вивчення звичаєво-правової ситуації XIX – початку XX ст. відкриває віконце до кращого розуміння подібних процесів, що відбувалися на більш ранніх етапах української історії. У сфері економічних відносин виявляється величезне коло нерозв'язаних і суперечливих проблем і їх професійне вирішення та аналіз дозволить комплексно розкрити особливості національно-культурної боротьби українців у 1917-1920 рр.

Зважаючи на аграрну сутність української нації, звичаєво-правова традиція українців проявляється насамперед у земельному праві та системі землеволодіння, що формувалася впродовж століть і ввібрала у себе реалії суспільно-політичного життя. Загалом, типовим для української звичаєво-правової традиції виступає подвірне землеволодіння. Цей тип землеволодіння активно застосовувався українцями на всьому етнічному просторі, незважаючи на територіальну приналежність – до Російської чи Австро-Угорської імперій. Офіційне законодавство, та місцева адміністрація змушені були пристосовувати власні закони під усталений звичаєвий устрій. Будь-які спроби обмежити або взагалі ліквідувати подвірне землеволодіння замінивши його на общинне, майже завжди були приречені на поразку. Общинна модель землеволодіння, яка набувала

впровадження в окремих регіонах Наддніпрянщини, набирала специфічних, видозмінених під впливом звичаєвого права норм, або взагалі впродовж певного часу занепадала [117; 118].

Подвірне землеволодіння на території України мало свою специфіку, яка полягала насамперед у нерівномірності земельних наділів, що у свою чергу вело до економічного розшарування селянства, поділу їх на різні соціальні прошарки. Для детального усвідомлення всієї специфіки традиційної правової культури українства, необхідно усвідомити специфічну картину українських земельних відносин, оскільки сільська культура будучи надзвичайно раціональною базувалася на принципі господарської доцільності. При подвірному землеволодінні яскравіше, ніж при зрівняльному общинному, виявляються результати особистої ініціативи та підприємливості селян, їх здатності виживати в різних умовах і адаптуватися до політичних, економічних та природно-кліматичних умов.

Соціальна історія українців, як і будь-якого народу, має свою циклічність, тобто періодично народ або його частка «починає все спочатку» [44, с. 145]. Великі міграційно-колонізаційні рухи, які за кілька століть пережила Україна, ставили новопоселенців приблизно в однакові умови. Займанщина передбачала, що кожна родина брала стільки землі, скільки могла обробити.

Для української народної культури характерна вільна колонізація земель господарського призначення. Саме в такий спосіб було освоєне Лівобережжя, нижнє Подніпров'я, Слобожанщина й окремі місцевості Півдня України. Ще раніше в такий спосіб українці освоювали Карпати. Як зазначає дослідниця звичаєвих традицій українців М.Гримич: «більшість нинішньої території України було здобуто шляхом колонізаційного руху» [44, с. 103]. Причиною цього було перебування на межі з так званим «диким полем», незадоволеність своїм соціально-економічним, політичним і навіть релігійним становищем, спонукало українців до освоєння нових територій. Тому український народ має вагомий

досвід освоєння нових земель, що становить особливе досягнення української народної правової культури і виступає основою звичаєвого права у сфері землекористування.

Однак українська народна правосвідомість розрізняла не лише первісну заїмку (займання вільної землі, що нікому не належала, що особливо властивим було в період формування козацтва), а й користуючись так званим революційним правом. У відповідності до норм звичаєвого права українців, під революційним правом розумівся перерозподіл не вільних земель, а земель інших землевласників. Однак таким правом користалися надзвичайно рідко, як правило під час революційних подій, стихійних виступів і повстань.

Хоча на початок XX ст. засади українського осадного права уже були не актуальними, їхні наслідки відчувалися в правовій ситуації окремих регіонів, а також впливали на зміст і сутність земельного законодавства національних урядів у роки революційної боротьби. Саме прагнення до особистісного землеволодіння було ключовим у боротьбі за ліквідацію великого землеволодіння, недопущення общинних форм господарювання.

Причиною відкритої і гострої боротьби українців за впровадження приватної власності на землю впродовж 1917-1920 рр. була норма звичаєвого права, що регламентувала право власності на землю. Попри існування «сімейної» та спільної власності на землю, ці дві форми існували на території України в різних комбінаціях і правових площинах, умовно представляючи два різні типи землеволодіння – подвірний та общинний. Подвірна й общинна форми землеволодіння і земельних відносин мають чітко виражену етнічну специфіку. Саме перша властива для української правової та економічної традиції, друга – для російської. Подвірна форма землеволодіння передбачала, що власником земельної ділянки виступала сім'я, двір в особі домогосподаря; при общинній – община [127]. Саме в такій звичаєво-правовій традиції українства можна пояснити актуальність вирішення в роки революції земельного питання, з яскраво

вираженою концепцією впровадження подвірного тобто приватного типу землеволодіння.

Розкривши поняття та зміст подвірного землеволодіння можна чітко усвідомити характер аграрних перетворень національних урядів 1917-1920 рр. і виявити причину численних прорахунків у даній сфері. Так, при подвірному спадковому володінні окремий двір (в особі домогосподаря як офіційного представника від сім'ї) мав у своєму розпорядженні раз і назавжди встановлену ділянку певної величини, яка обкладалася певною кількістю податей і повинностей та передавалася у спадок нащадкам. При визискуванні повинностей ділянка землі й особа домогосподаря як представника двору були незмінні, тоді як при общинному користуванні визискування падало на всю общинну землю, незалежно від особистостей селян, які користувалися нею. Отже, двір – це мінімальна фіскальна одиниця; при общинному володінні мінімальною фіскальною одиницею є община. Говорячи про це, варто пам'ятати, що фіскальний момент досить важливий, особливо для державних структур, проте не він є найважливішим у визначенні суті подвірного землеволодіння. Головним є сам факт приналежності землі, факт власності (або уявної власності).

Подвірне землеволодіння виховувало в селянинові передусім приватного власника, хоча, природно, у XIX ст. на селі офіційно ще не існувало приватної власності, а тому в роки революції, це прагнення, проявилось чи не найгостріше. Ставлення селянина до своєї землі, усвідомлення ним свого права робити з державною землею будь-які операції (продавати, закладати, давати у посаг), вилилося у напружені військові конфлікти та соціальні виступи незадоволеного аграрними перетвореннями ми 1917-1920 рр. селян. Необхідно усвідомити, що головною особливістю народно-колонізаційного права українців було набування первинної власності на землю внаслідок сільськогосподарського освоєння вільно зайнятої землі, тобто колонізація була вільною. «Вільність» треба розуміти як максимальну адаптацію до навколишнього середовища з акцентом на особистій

вигоді домогосподаря та його родини, а не цілої общини. Саме це право стало основою українського осадного (колонізаційного) права, на основі якого були побудовані усі земельні правовідносини на селі у XIX – на початку XX ст. Так, селяни, предки яких здобули землю за правом першої заїмки, мали цілком конкретні правові стереотипи щодо своїх прав на ці землі [184].

Українська селянська правосвідомість означеного періоду часто не приймала поняття «державної» (казенної) власності, як це проголошували офіційні закони. Звичайно, в подвірному укладі були і свої недоліки: економічна не вигідність дрібних селянських господарств, важчі умови для виживання одноосібників порівняно з російськими общинниками і, внаслідок цього, збідніння селян. Подвірне землеволодіння мало свою специфіку: земельні наділи були нерівномірними, що, в свою чергу, спричиняло соціальну та майнову диференціацію селянства.

Таким чином, недотримання принципів українського звичаєвого права у законотворчій діяльності в роки національно-визвольної революції призвело до кризи аграрного сектору та втрати селянства, як рушійної сили та найбільшої опори революції. Дотримання принципів подвірного землеволодіння, яке за своєю сутністю було ринковим, могло вирішити цілий ряд проблем, що стосувалися українського селянства, забезпечити стабільне фінансове підґрунтя української державності [86].

Іншу сферу звичаєво-правових відносин українців, яка була ключовою в контексті формування національного законодавства, становило спадкове право. Необхідно зазначити, що свідчення щодо поділів майна і спадкування дають дуже різні розв'язки майнових справ, а це свідчить про фольклорність народної правосвідомості, тобто гнучкість, варіативність і неабияку чутливість до конкретних умов (обставин виконання). Це не значить, що не можна простежити закономірностей. Зрештою й самі селяни не мали чітких уявлень щодо якихось конкретних правил розподілу майна (до чи після смерті спадкодавця). Коли,

наприклад, селян Петровської волості (Катеринославська губ. і повіт) розпитували щодо спадкових звичаїв, то вони відповідали «Бог їх зна» [44, с. 184].

Власне, спадкування (після смерті домогосподаря) і поділ за звичаєм в українському селі XIX - на початку XX ст. якраз чітко демонструє ситуацію, за якої, попри стабільність окремих випадків спадкування і поділу майна (зокрема, в «класичних» або стандартних ситуаціях, копи майно ділиться між працездатними кровними родичами), існує значна різноманітність звичаїв у так званих «нестандартних» ситуаціях (зокрема, участь у цьому процесі позашлюбних дітей, вихованців, приймаків, калік тощо) В останньому випадку звичай користується ідеальними уявленнями про справедливість, що базується передусім на трудовому принципі.

На відміну від офіційного права, де не бралися до уваги такі моменти, як то: чи може (хоче) людина працювати на землі, чи ні, для сільської традиції цей чинник є визначальним. Перевагу віддавали передусім тим, хто працює на землі, в господарстві. Адже лишати землю чи господарство «без діла» – це гріх. Гріх, коли земля «гуляє», «пустує», коли «нема господаря», тому звичай у виняткових ситуаціях не зупинявся навіть перед позбавленням домодержця права керувати господарством. Причому це характерно як для «великої» України [87, с. 126], так і для західноукраїнських земель [211, с. 494].

Подібність звичаю і закону у сфері поділу майна та спадкування полягає в тому, що в обох випадках сини спадкують у рівних долях. Відмінність між ними полягає у відлученні від спадкування. У звичаєвому праві єдиною підставою позбавлення спадкування є виділ у тому чи іншому вигляді. В законі виділ і позбавлення спадку – різні речі; виділ сам по собі не усуває від спадкування, лише враховується.

Отже народний звичай не абсолютизував одну якусь норму, зокрема, генеалогічний принцип у розподілі майна, а виходив із конкретних господарських потреб. При цьому вирішальною була не кровна спорідненість, а земля,

господарство. Звичаєвим правом, головною підставою у спадкуванні та принципом при поділі власності є приналежність сім'ї на основі сімейно-трудова спорідненості. Сімейно-трудова спорідненість демонструє певний синкретизм уявлень про кровних родичів, родичів за шлюбом і фіктивних родичів.

Особливу увагу при розкритті норм звичаєвого права варто звернути на гендерні проблем, які визначали місце жінки у спадкуванні чи поділі майна. Соціальна організація українського села XIX – початку XX ст. являла собою патріархальний тип. Саме тому права жінок були обмежені порівняно з правами чоловіків – з погляду сучасних юридичних канонів. Передусім це проявлялося в тому, що, коли в правах чоловіків усе було більш-менш чітко визначено, то в правах жінок, залежно від багатьох обставин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, виявлялася велика кількість варіацій. В. Камінський писав із цього приводу: «Що ж до жінок, то хоча й їх взагалі не усувається від спадкоємства, проте їх право на спадщину непевне й нестале: воно або тимчасове, або залежить від різних умов, або ліквідується через надання їм посагу, грошей тощо... Опріч того, призначення часток жінкам залежить від близькості їх життя та інтересів до того двору, з якого майна дається їм частка, від відповідного зв'язку з ним» [88, с. 166]. У стандартному патріархальному варіанті майно переходило по чоловічій лінії в межах одного роду від покоління до покоління. Саме тому чоловік міг набувати сімейне майно (або його частку), передавати своє майно нащадкам, втрачати його. Якщо ж він не лишив нащадків, майно поверталось в рід.

Що стосується жіночої соціальної групи, то тут усе було по-іншому. За певних обставин, жінка також могла подібно до чоловіка набувати майно, передавати його нащадкам і втрачати його, проте могла й усуватися від цих майнових процедур. Стабільним було лише одне її право: право на придане.

Характеризуючи норми звичаєвого права, яке регулювало сферу шлюбно-сімейних та майнових відносин, то найвищий статус мала заміжня жінка. Важливою рисою народного юридичного побуту селянської родини на межі XIX-

XX ст. було так зване «дорадче право жінки», яке передбачало, що без згоди дружини домогосподар не мав права відчужувати майно. Однак, у подібних ситуаціях, право голосу мали й інші члени родини, переважно дорослі представники чоловічої статі, проте, особливо це стосувалося саме господині дому.

При активній участі жінки в прийнятті рішень стосовно сім'ї та господарства всі фінансові, фіскальні й майнові питання лежали на домогосподареві (чоловікові) не тому, що він власне був чоловіком, а тому, що мав статус домогосподаря. Однак існували винятки коли і жінка могла виконувати обов'язки домогосподаря. Така ситуація виникала за умови, що жінка була вдовицею [86].

Таким чином, на межі XIX-XX ст. в традиційному українському селі домінували норми звичаєвого права над писаним. Звичаєве право регламентувало усі сфери побуту і повністю задовольняло правові інтереси пересічних українців. Причиною цього було те, що село належало до патріархального типу. У відповідності до цього, найвищий статус мала особа чоловічої статі, яка була главою сім'ї («домогосподарем»). Хоч він і не був повним власником сімейного майна, а лише його розпорядником, проте його господарські функції виявляли ілюзію цього, крім того, родове майно («батьківське») переходило по чоловічій лінії [85]. Стандартний патріархальний варіант сімейних поділів (виділів і спадкових поділів) уважав синів головними претендентами на сімейне майно. Лише за відсутністю або неповноцінністю синів (у фізичному, моральному плані, відсутності) першочергове право на сімейне майно мали інші члени родини. І ось тут, на цьому ієрархічному рівні, принцип диференціації за статтю (а, відповідно, і трудовий принцип) виходить на перший план: перевага віддається нерідній особі чоловічої статі (приймакові будь-якої з категорій, в основному зятю-приймаку) перед кровним родичем жіночої статі (донькою). Це зумовлювалося передусім господарською доцільністю.

Що стосується так званого «жіночого права», то специфіка подільності сімейств в Україні спричинила ситуацію, при якій після смерті домогосподаря, його права переходили дружині, тепер уже вдові. Тобто дружина є головною правонаступницею домогосподаря. Що стосується неодружених жінок (дівчат), то єдине майнове право, яке мали вони в сім'ї батька – це було право на отримання приданого. Участь у спадкуванні була нестабільною і непевною.

В контексті аналізу земельного права та шлюбно-сімейних і спадкових відносин за нормами звичаєвого права українців на межі XIX-XX ст. вато звернути увагу на договірно-зобов'язальне право, яке безпосередньо пов'язане зі згаданими нормами, оскільки частково регулювало їх право обіг. Звичаєві економічні договірно-зобов'язальні відносини в Україні дуже різноманітні й варіативні [84].

У договірно-зобов'язальних відносинах українців можна виокремити окремі стабільні умови: 1) угода («умова») укладалася переважно усно, збільшення в другій половині XIX ст. числа письмових угод не применшило значення усної; 2) умова складалася в присутності свідків, причому в деяких місцевостях залучали у свідки не лише приватних осіб, а й офіційних (з громадського уряду, волосного правління); 3) обов'язковим для більшості угод є її «закріплення» могоричем; 4) розірвання угоди зумовлювало санкції проти винної сторони тощо. Ці умови є основою звичаєвих угод різного типу. При цьому кожна з «умов» мала свою специфіку.

Серед сімейних угод чільне місце займали шлюбні угоди, які представляли собою складний обрядовий символіко-правовий комплекс. На відміну, скажімо, від російських шлюбних угод, в українців була відсутня «кладка» – обов'язок сторони жениха оплачувати видатки на частування. Для шлюбної угоди притаманна особлива обрядовість та символічність окремих дій. Угода про шлюб у народному середовищі мала трирівневу структуру і включала в себе: власне угоду про шлюб (згоду на шлюб); господарську угоду – зобов'язання обох сторін

щодо внеску в господарство майбутньої сім'ї (придане молодій, частка сина в разі відділення від батька тощо); угоду про весілля (взаємні зобов'язання між батьками та родинами молодих щодо витрат, подарунків тощо; угода зі священником про вінчання; угода з людьми, яких наймають на час весілля (кухарки, музики) [86].

Специфікою української звичаєво-правової традиції був досить розвинений інститут приймацтва, який включав у себе не лише приймацтво за шлюбом, а й усиновлення, опіку над неповнолітніми і старими. Особливий розвиток інституту приймацтва пов'язаний з поділом сімей і домінуванням малої сім'ї, яка, з одного боку, постійно потребувала робочої сили, а з іншого, – опіки на непрацездатними.

Зобов'язально-договірні відносини яскраво проявляються в інституті сусідської взаємодопомоги, який передбачав рівнозначний обмін працею або послугами між двома, чи декількома суб'єктами. Особливістю такої взаємодопомоги було те, що спочатку в одного, а потім у решту, всі суб'єкти такого договору виконують одну і ту саму роботу. Характерною ознакою звичаїв сусідської взаємодопомоги є те, що вони притаманні переважно для середовища однорідних у майновому відношенні та рівноправних (з погляду юридичних відносин) осіб, і не були обов'язковими. Порушення взаємозобов'язань не зумовлювало жодних юридичних наслідків, всі вони мали переважно моральний характер, хоча інколи мала місце взаємна вигода.

В контексті аналізу сусідської взаємодопомоги вартим уваги є момент, що основним виявом відношень в даній правовій сфері виступає мораль. Оскільки взаємодопомога ґрунтувалася на досягненні певної економічної мети, допомога інших суб'єктів відносин були вкрай важливими. Мораль у цьому випадку виступає елементом християнської правової доктрини, оскільки саме засадничі правові риси християнської релігії передбачають взаємодопомогу близьким не вимагаючи за то жодних матеріальних вигод.

Ці звичаї, на перший погляд, мало пов'язані з інститутом власності, однак їх розгляд був необхідним для виявлення важливого принципу, який лежить в основі всіх позасімейних економічних звичаїв – це принцип обміну. Він виявлявся в різних формах: як взаємний обмін послугами, як обмін тяглової худоби на селянську працю, селянської праці – на частину врожаю тощо. Власне саме цим відносинам українське село завдячує своєму виживанню в складних умовах як натурального господарства, так і перехідного етапу від натурального господарства до товарно-грошових відносин [77].

Ліквідація кріпосного права у XIX ст. не призвело до повного звільнення селянства та отримання вагомих майнових прав на володіння землею та вільний її обробіток, а тому поширення набувають фактори винайму чи займу землі, яка виступала об'єктом договірних відносин у суспільстві. Характеризуючи дані норми варто зауважити, що звичаї, базовані на праві користування і володіння, передбачали винайм одним суб'єктом землі, рухомого і нерухомого майна, робочої сили другого суб'єкта. Порухення домовленості спричиняло певні правові санкції, щоправда, не лише звичаєві. Всі вони вкладалися в досить просту схему: право користування надавалося або за відробіток, або за платню (натуральну, грошову, натурально-грошову). При натуральній оплаті розрахунок вівся переважно з урожаю (наприклад, з копи (скіпщина) або «з снопа»): часом -з площі землі («уроками по пространству землі»), зрідка встановлювалася фіксована платня натурою. «Скіпщині» і «спольщині» навіть у кінці XIX ст. надавалася перевага при оренді орної землі, частково при оренді сінокосів Пасовища переважно віддавалися за грошову оплату хоча и побутували комбіновані форми. Грошові форми оплати за оренду переважали при винаймі будівель (хати, господарських будов, млинів, корчми тощо) [44, с. 453].

Сільськогосподарський найм на роботу в Україні побутував завжди. Це пов'язано з подільністю сімейств, нерівномірністю земельних наділів і, відповідно, нерівномірністю статків селян, значна частина яких задля виживання повинна

була підробляти на стропі, а заможніші – користалися послугами наймитів. Особливо популярними були звичаї «зажону» і «замолоту». Наймана праця за фіксовану плату (натуральну, натурально-грошову чи грошову) широко практикувалася саме в досліджуваній період. Цій формі договірно-зобов'язальних відносин передували більш архаїчні, які фігурують в українських джерелах під такими назвами, як «підсусідництво», «приймацтво» або під дієслівними конструкціями типу «прийти (взяти) в сім'ю» тощо. У монографії простежена спадкоємність між цими двома формами надання сільськогосподарських послуг, яка виявляється в побутуванні синкретичних звичаєвих форм.

Специфічною ознакою звичаєво-правових відносин на Україні була географічна та хронологічна неоднорідність, що було об'єктивним чинником і витворило багатогранну структуру правових відносин в українському суспільстві. Однак при всій відмінності історичних доль етнічних регіонів України, звичаєво-правові майнові відносини є ідентичними. Відмінності у прийнятті рішень не мають регіональної специфіки. Що стосується Галичини, то хоча відмінність джерел (польська мова, посилення на польську та австрійську правову дійсність тощо) і створює враження інакшості, насправді ж по суті загальні риси звичаєво-правового інституту власності є стабільними: подвірна форма землеволодіння, відсутність (за винятком окремих мутаційних форм) общинного землеволодіння, подільність сімейств, подрібненість земельних наділів, загальні риси спільної сімейної власності, переважання звичаїв виділів над спадковими звичаями, важлива роль жінки як правонаступник свого чоловіка, стабільні народно-правові уявлення про спільність угідь, розвиненість інституту приймацтва у різних формах, практика договірно-зобов'язальних відносин, подібність звичаїв взаємодопомоги на принципі обміну, синкретичність народної правосвідомості, активні процеси правотворчості в пореформений період тощо. Ці явища, а точніше їх комплекс, можна вважати етнічною звичаєво-правовою специфікою українського села XIX – початку XX ст.

Незважаючи на те, що більшість території України в перших десятиліттях XIX ст. перебувала у складі Російської імперії (9 губерній – Полтавська, Чернігівська, Слобідсько-Українська (Харківська), Волинська, Київська, Подільська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська), тут практикувався відмінний від решти території Росії поділ селян на основні групи за майновим станом. Ця традиція пов'язує українську систему земельних відносин та селянської організації з європейською. Не можна назвати цю рису української селянської культури суто звичаєвою, проте вона є базовою для неї [64].

Навіть своєрідні місцеві форми організації селянства не спотворювали загальноукраїнської картини селянського укладу. Специфікою Карпатського і Прикарпатського регіонів є особлива варіабельність і розвиненість скотарських економічних та соціальних звичаїв. А Західна Україна взагалі демонструє вищий рівень правового регулювання питань, пов'язаних з селянством, та особливу розвиненість інституту громадського землеволодіння і самоуправління. На Півдні України в означений період ширше застосовуються прогресивніші методи господарювання і, відповідно, активізуються товарно-грошові відносини в селянському побуті, в той час як «старі» українські регіони тяжіли до консерватизму та архаїчних звичаїв. Лівобережна Україна і Слобожанщина демонструють особливу живучість звичаєво-правових явищ щодо власності на землю, за якими ділянка, набута за правом першої заїмки або розчищена від лісу є незаперечною власністю селянина. Він мав право розпоряджатися нею на власний розсуд, що суперечило офіційному статусу цих земель як державних. Поділля показове щодо специфіки звичаєво-правової традиції чиншового права.

Реформування на селі, недосконалість нового законодавства щодо устрою селян були сприятливим грантом для побутування звичаю. На західноукраїнських землях це виявлялося менше, адже процес реформування селянського устрою розпочався тут раніше, а крім того, реалізувався за чіткими німецькими схемами, однак навіть тут закон не міг передбачити всіх нюансів різноманітного

селянського побуту. Що стосується території, котра перебувала в правовому полі Російської імперії, то тут, як видно з «Місцевих Положень», прийнятих у комплексі реформи 1861 р., формулювалися положення цілковито «мертвонароджені» як для української дійсності. Це стосується передусім тези про те, що володільцем усієї землі колишніх поміщицьких і казенних селян є «общество», а не самі подвірні володільці. Природно, що ситуація де-факто не могла збігатися з ситуацією де-юре. Пореформений період демонструє активне входження капіталістичних відносин у село і впертий опір консервативної селянської дійсності.

Отже, враховуючи усе вищесказане, слід зауважити, що земельні відносини, шлюбно-сімейне, договірне звичаєве право, право займу та взаємодопомоги були ключовими типами правової свідомості українців, на основі яких формувалося законодавство в роки національно-визвольних змагань початку ХХ ст. Поєднання аграрного типу українства з високоморальними та духовними нормами християнської релігії призвели до довготривалих традицій використання звичаєвих норм. Нерідко навіть на початку ХХ ст. усні правові норми переважали писані, а головною формою відповідальності за їхнє невиконання були санкції морального порядку. Спорідненість норм звичаєвого права та християнських правових ідеалів вплинули на право українських національних урядів 1917–1920 рр., оскільки їх дотримання та включення в практичний правообіг визначало ступінь взаємозалежності влади та народу.

Висновки до другого розділу

Характер українського правового етносу та менталітету формувався під впливом кількох важливих факторів, як зовнішнього так і внутрішнього походження. По-перше ментальний психотип українців є синтезом декількох народів, декількох правосвідомостей та правових культур, що не сприяє

повноцінно охарактеризувати правову психіку та психологію як автохтонну. По-друге, взаємодія усіх чинників призвела до своєрідної універсальності українського народу – природного пристосування до суспільно-політичних обставин функціонування етносу, становлення його правової і психологічної культури. По-третє, визначальним критерієм формування українського менталітету є вплив теологічних доктрин, зокрема греко-католицької та православної, як попри свою спільну спрямованість, формували Західний та Східний тип розвитку свідомості відповідно.

Християнська релігія, попри свою світоглядну спрямованість, залишалася для українців з X ст. єдиним чинником національного самоусвідомлення. Достатньо високий рівень релігійності і богобоязності українця, який зберігався до встановлення більшовицького режиму, сприяв побудові правової та психічної культури на основі глибоких духовних засад християнського вчення. У поєднанні з традиційними народними уявленнями та віруваннями, ментальний психотип українця початку XX ст. мав визначальний вплив на формування концепції національного державотворення та механізмів її реалізації.

Українські народні традиції і звичаї сприяли створенню цілісної системи звичаєво-правових відносин, які регламентували основні для селянства сфери суспільного та господарського життя. Земельні відносини, шлюбно-сімейне та договірне звичаєве право, право займу та взаємодопомоги, виявилися тими ключовими типами правової свідомості українців, на основі яких формувалося законодавство в роки національно-визвольних змагань початку XX ст.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ЕТИКИ НА ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПОЧАТКУ XX ст.

3.1. Рецепція російського законодавства в УНР та австрійського в ЗУНР як законодавчих християнських систем

Революційні події в Російській імперії, що активізувалися в лютому 1917 р. відкрили шлях до вирішення питання про самовизначення України та відродження її державності. Упродовж 1917-1920 рр. в жорсткій революційній боротьбі на території України функціонувало кілька форм національної державності: Українська Народна Республіка (УНР), Українська держава гетьмана П.Скоропадського, УНР часів Директорії, Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Кожна з цих державних форм характеризувалася специфічними, притаманними тільки їй рисами правових відносин та форм організації державності, при тому зберігаючи як спільну основу рецепцію російського та австрійського законодавства.

Як влучно зауважили з цього приводу фахівці в галузі історії держави і права О.М. Мироненко і І.Б. Усенко, «у праві мало не кожного режиму, що владарював у 1917-1920 рр. в Україні, демократичні цінності конкурували з потягом до авторитаризму, гуманістичні ідеали – з узаконенням репресій проти політичних супротивників»[137; 138, с. 60-68; 203, с. 271].

Таким чином, рецепція норм російського та австрійського права в роки української національної революції 1917-1920 рр. була закономірним явищем. Крайнощі, що виникли в процесі пошуку оптимальних моделей політико-правового розвитку, були зумовлені цілим рядом суб'єктивних та об'єктивних чинників, чільне місце серед яких займає вплив основ християнської етики і

моралі, що були основними світоглядними орієнтирами лідерів національного політикуму.

Слід зауважити, що у праві Російської імперії та Австро-Угорщини був досить помітним «християнський слід». Йдеться про апелювання чинного законодавства обох держав до християнських принципів облаштування суспільного життя та про особливий статус християнської Церкви.

На початковому етапі становлення Української державності, особливо в період Центральної Ради, до жовтня 1917 р. можна ствердно говорити про рецепцію російського імперського законодавства, що в свою чергу було зумовлено рядом причин. По-перше, російське імперське законодавство забезпечувало правове регулювання суспільно-політичних відносин на українських землях, а його ліквідація призвела б до кризи правовідносин. По-друге, керівництво УЦР, сконцентрувавши основну увагу на пошуку моделей державотворення та ступеня підпорядкованості Тимчасовому Уряду, було неспроможне в короткотривалий час сформувати власну нормативно-правову основу. По-третє, не виходячи за рамки ідеї автономізму, УЦР знаходилася в правовому колі саме Тимчасового Уряду, який ліквідувавши імперські органи управління, не проводив кардинального реформування законодавства, очікуючи на скликання Установчих зборів [206, с. 84].

Однак не варто стверджувати про повну правову бездіяльність УЦР та її керівництва. Сама національно-територіальна концепція автономії України розроблена М.Грушевським передбачала самостійне вирішення економічних, культурних і політичних справ, утримання власного війська, розпорядження власними доходами, землями, шляхами і будь-якими натуральними багатствами, власне законодавство, адміністрацію і суд. Тому для реалізації усіх цих завдань, 19 березня 1917 р. у Києві відбулась стотисячна маніфестація, яка завершилась ухвалою резолюції про доручення УЦР вступити у прямі переговори з Тимчасовим урядом щодо питання автономії України. 5-7 квітня відбувся

Всеукраїнський Національний Конгрес як перший крок до організації державності, делегатами на якому були понад 900 представників від демократичних організацій України, а також Росії і Польщі [213].

В ухвалених Конгресом документах, визначалися основні завдання українського національного руху, а саме широка національно-територіальна автономія України та інших регіонів країни у складі Російської федеративної демократичної республіки; забезпечення економічних, політичних та інших прав національних меншин, які проживають на території України; допуск представників України до участі в майбутніх переговорах з Німеччиною; встановлення правового статусу для українців, які проживають в інших губерніях Росії [82]. Конгрес доручив УЦР організувати крайові Ради та поступово встановити українську владу на місцях. Кордони автономних республік мали бути визначені на підставі етнографічного принципу.

Не прийнявши жодних практичних правових актів, Конгрес оформив ідеологічні і організаційні основи національно-державного будівництва. УЦР була визнана національним парламентом, свою діяльність розпочали президія і постійні комісії УЦР, почав формуватись апарат. Конгрес доручив УЦР створити комітет для розробки статуту автономної України. Перший документ, що регламентував діяльність УЦР, «Наказ Українській Центральній Раді» від 5 травня 1917 р. юридично закріпив існуючий порядок, визначивши повноваження і механізм функціонування загальних зборів УЦР і її Комітету (згодом Малої Ради), комісій, секретарств та інших органів. М.Грушевський визнав за можливе вже говорити про «Тимчасовий Український уряд» [82].

Специфікою процесу формування правового поля діяльності УЦР і функціонування української автономії, було відкладення прийняття кардинальних рішень у правовій площині до скликання Установчих зборів, що було практично наслідуванням курсу російського Тимчасового уряду. Виходячи з цього, можна говорити не лише про рецепцію російського права в систему державних відносин

УЦР, а й про рецепцію принципів організації державного апарату і його законодавчого підтвердження.

Обмеженість законодавчих норм і пасивність у формуванні цілісної системи як цивільного так і кримінального права в роки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. можна пояснити також і тим, що на початок XX ст. для імперії Романових, до складу якої входили українські землі, в сфері право творення, була властива специфіка появи великої кількості актів, що отримали назву «тимчасові правила» [47; 48]. З'являючись як надзвичайні, спрямовані на цілком конкретну ситуацію акти, вони набували характер законів. Поширеним було видання Радою міністрів положення, що носили правовстановлюючий статус і часто визначали структуру і функції новостворених органів влади і управління. У окремих випадках видавалися укази, як правило, спрямовані на проведення цілком конкретних правових акцій і перетворень.

Такий підхід був властивий, по великому рахунку для українських національних урядів доби революції. Більше того, на нашу думку, така система була виправдана в умовах наростаючої військової, політичної та соціально-економічної загрози. Рецепція російського імперського законодавства відбувалася у рамках трансформації усталених правових норм і наближення їх до революційних реалій і вимог часу [51].

Рецепція російського імперського законодавства у період національної революції 1917-1920 рр. була зумовлена і тим, що на початку XX ст. норми права зазнали суттєвих змін. Під впливом революційних потрясінь 1905-1907 рр. та періоду реакції, були реформовані практично усі галузі права, тим самим стали повністю пристосованими до наявних суспільно-політичних умов розвитку монархії Романових та підвладних їй територій, в тому числі й України.

Найважливішим наслідком революції 1905-1907 рр. у правовій площині було прийняття 23 квітня 1906 р. «Основних законів Російської імперії», що задекларувало конституційний характер монархії. Особливістю політичної історії

імперії Романових початку XX ст. було те, що конституція була побічним наслідком боротьби, до якого ніхто не прагнув. По суті влада була змушена її подарувати, а для революційних і ліберальних політичних сил вона була звичайним проміжним політичним етапом.

Специфікою першої Конституції Російської імперії було те, що вона не була наслідком ні класової боротьби ні суспільного договору, як стверджували представники марксизму та концепції природного права, відповідно. Конституція розроблялася Державною канцелярією та Радою міністрів, як основна правова норма, на основі якої в подальшому мали створюватися усі нормативно-правові акти [75, с. 172].

Формуючись на глибоких демократичних засадах, гуманізм «основних законів» 1906 р. багато в чому базувався на правових ідеалах християнства, що користувалося в імперії привілейованим становищем. Безпосереднім свідченням впливу християнства на основний закон Російської імперії було те, що визнавалася свобода віросповідання, недоторканість майна і особи, свободи слова, друку, зборів. Кроком вперед став поділ влади на виконавчі в особі монарха та законодавчу, яку представляв двопалатний парламент. Однак, основним досягненням Конституції 1906 р. була зміна самого поняття закону. Якщо раніше під законом розумілася будь-яка вказівка імператора, оформлена в належному порядку Сенатом, то згідно ст. 86 «Основних законів» – законом визнавався законодавчий акт, прийнятий Державною Думою, схвалений Державною Радою і підписаний імператором. [76].

Така система норм конституційного права залишалася незмінною до 1917 р. Разом з тим, варто відмітити, що попри демократичний характер конституційних норм, їх практична реалізація була значно обмеженою. «Основні закони» 1906 р. практично не змінили норм громадянського, цивільного та кримінального права, що отримали правове підґрунтя на межі XIX-XX ст.

Аналізуючи російське законодавство межі XIX-XX ст., варто сконцентрувати увагу на тому, що на визначальний вплив на його формування мала саме християнська правова доктрина і православна церква, що володіла статусом державної. Як влучно зауважила з цього приводу відома російська дослідниця Дорська О.А. «при вивченні співвідношення державного і церковного права Російської імперії вихідним положенням є те, що «головне і панівне» становище було в Російській Православній Церкві [65, с. 23]. Це формулювання є надзвичайно вдалим, оскільки основні риси імперського законодавства відповідали засадам християнської правової доктрини, а отже їх рецепція була закономірною, виходячи зі світоглядних уявлень лідерів національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. За своєю сутністю християнська правова система не могла бути недемократичною і антинародною, а тому повинна була забезпечити гармонійний правовий розвиток суспільства на початковому етапі державотворення.

Особливий взаємозв'язок між християнською правовою доктриною і нормами права простежується в рамках кримінального законодавства. Церковне право мало вагомий вплив на формування системи покарань. Говорячи про цілі церковних покарань, дослідники церковного права насамперед посилалися на XVIII главу Євангелія від Матвія. Перевага християнської правової доктрини при формуванні системи покарань полягала в тому, що кримінальна відповідальність не поширювалася на людей, які вчинили невинну дію. Зі створенням 1903 р. нового Кримінального кодексу відбувся черговий етап взаємодії церковного і світського права у бік до відмови від старого канонічного погляду на структуру покарань та злочинів, які посягали на саму релігію [37].

Вартим уваги є висновок згаданої російської дослідниці А.Дорської, про те, що історія церковного і кримінального права була нерозривною попри складні взаємостосунки. З однієї сторони церковне право гальмувало розвиток кримінального права, а з іншого боку, розвиток інститутів кримінального права

розширювало «карну» владу церкви, що було необхідним для забезпечення її державного статусу [65, с. 27].

Виходячи з взаємозв'язку християнської правової доктрини та норм кримінального права Російської імперії, у період розбудови української державності періоду УЦР, Гетьманату та Директорії особливої уваги приділялося саме рецепції норм кримінального права. Впродовж 1917-1920 рр. по всій території України поширювали вплив запозичені норми «Кримінального уложення» 1903 р. Уложення складалося із загальної і особливої частини. Кримінальні правопорушення поділялися на злочини і проступки, на навмисні і ненавмисні. Під злочином розуміли конкретний акт поведінки особи як її дію або бездіяльність, а не думки та умонастрої. Визначалась рівність суб'єктів права перед законом і судом, не залежно від їх соціальної приналежності [52].

У російському Уложення 1903 р., позастановим за своїм характером, говорилося про рівність суб'єктів права перед законом і судом, незалежно від їх станової приналежності. У ньому закріплювався один з основоположних принципів законності: «немає злочину, немає покарання без вказівки на те в законі» [178]. Цей принцип є виключно християнською нормою права, оскільки відповідальність людини і її покарання може здійснюватися тільки після вчинення злочину, а не виходячи зі станового чи майнового статусу. Більш чітко розроблені поняття провини, умислу, обставин, що обтяжують і пом'якшують провину. Укладачам Уложення вдалося подолати суто казуальний характер викладу правового матеріалу.

Про чимраз зростаючий рівень демократизації норм права імперії Романових та поглиблення принципів християнської моралі та етики свідчить і спрощена система покарань. Згідно нових кримінальних норм, були виключені тілесні покарання, в тому числі різки для бродяг, батоги для засланців, різки за вироками військових судів і волосних судів для селян [76].

Таким чином, у кримінальному праві Російської імперії, був закріплений один із основоположних християнських принципів права про рівність усіх перед законом, що мало практичне трактування в змісті. Норми Кримінального кодексу більш чіткіше визначили поняття провини, наміру, обставин обтяжуючих та пом'якшуючих провину. Авторам Кодексу вдалося подолати винятково казуальний характер викладу правового матеріалу, що було характерним для нормативно-правових актів XIX ст. [59; 61].

Особливої демократизації зазнали норми кримінального права, що визначали систему покарань. Найважливішим із нововведень була відміна смертної кари, яку заміняли на довічне утримання чи каторгу на невизначений термін. Чому відміну смертної кари можна вважати втіленням у правовій площині основних принципів християнства? Щоб виявити вказану особливість, слід мати на увазі, що християнство одним із своїх ідеалів визнає мир. При цьому поняття «мир» є багатозначним. Це гармонійні відносини між особою і Богом. Недаремно одна із християнських заповідей гласить: «Не убий» (Рм. 13.9). Поява ж самої заповіді «Не убий» стала результатом порушення природного розуміння недоторканності людського життя, наявності насилля і вбивств в людському житті (Бут. 6. 11; Вих. 20, 13). Висловлюючись словами А. Швейцера, можна спостерігати реалізацію принципу «благоговіння перед усім живим» [261].

Показовою, з позицій нашого дослідження, є маловідома праця М. Гарнета «Революция, рост преступности и смерная казнь», яка побачила світ в 1917 році. М. Гарнет вітає скасування смертної кари 18 березня 1917 року. На підтвердження своєї позиції автор наводить статистичні дані, які були засекречені царським урядом. На думку автора, в жодній країні народ так не домагався скасування смертної кари, як це було в Російській імперії [39, с. 12-16].

Однак саме система норм покарань за злочини була проявом збереження пережитків станового права. Було збережено цілий ряд покарань, що залежали від соціальної приналежності злочинця.

При аналізі норм російського права початку XX ст., що ґрунтувалися на християнських засадах варто зосередити увагу на Особливій частині Кримінального кодексу та характеристиці конкретних складів злочину, відображених у розділі «Про порушення захищаючих віру постанов» [67; 68]. Виокремлення окремого розділу, присвяченого злочинам проти церкви засвідчує, що православна церква і християнські правові засади мали привілейоване становище в державі, визначалися як державна релігія. Серед найжорсткіших встановлювалося покарання за перехід в іншу релігію, а тим більше атеїзм, який розцінювався як дисидентство, що порушувало стабільність держави. На перший погляд догматичні норми права, які лобіювали інтереси церкви, окрім формального підтвердження її державного статусу, мали на меті забезпечення християнських ідеалів та правової етики, які в самій Росії були ліквідовані більшовиками під кінець 1917 р. [272].

Українські національні уряди в роки революції, на відміну від імперського законодавства не лобіювали правовий і державницький статус церкви. Більше того соціалістичне спрямування Центральної Ради призвело до проголошення принципу національно-персональної автономії, та свободи віросповідання. Уряди Центральної Ради виходили з принципу відокремлення церкви від держави, що для них означав ігнорування церкви і церковного життя взагалі [171]. Однак така позиція не вирішувала всіх проблем, а зважаючи на високий ступінь релігійності населення, загальне національне піднесення захопило й церкву. У січні 1918 року в Києві відбувся Церковний Собор, який повинен був проголосити автокефалію.

Війна проти більшовиків не дала можливості Центральній Раді реалізувати політику в забезпеченні правового статусу церкви та проголошення автокефалії. Натомість Гетьманат з перших тижнів свого існування провадив активну церковну політику. «Закони про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р. проголошували свободу віровизнання на території Української держави й одночасно відзначали, що «передовою в Українській державі вірою є

християнська, православна». Законодавчі основи релігійної політики Гетьманату виразно повторювали головні засади релігійної політики Тимчасового уряду в Росії 1917 р. і де-факто проголошували Православну Церкву державною [171]. Власне навіть в даному випадку можна говорити про рецепцію законодавства, оскільки Тимчасовий уряд попри свій революційний характер успадкував правову базу імперії Романових, пристосувавши її до реалій суспільно-політичного розвитку в умовах революційної і громадянської боротьби. З іншої сторони, український національний уряд часів Гетьманату, здійснив спробу реалізації церковної автокефалії, ініціаторами якої виступало вище духовенство та міністр віросповідань гетьманського уряду А. Лотоцький. Однак через брак часу та спротив Тимчасового уряду, це питання не вдалося розв'язати позитивно [174].

Концепцію забезпечення правового статусу за православною церквою, започатковану гетьманським урядом, попри ідеологічні розбіжності, продовжила Директорія, закон якої від 1 січня 1919 р. проголосив утворення Української автокефальної церкви. Разом з тим, не зафіксовано фактів застосування норм кримінального законодавства щодо посягання на засади православної церкви.

Вагома правова рецепція відбувалася в сфері кримінально-процесуального права. Численні наукові дослідження вітчизняних істориків права, таких як О.Л. Копиленко, О.М. Мироненко, В.О. Рум'янцев, Б.Й. Тищик, дають підстави стверджувати, що у період існування УНР, Гетьманської держави, УНР часів Директорії в основу організації та діяльності судових органів (за винятком надзвичайних (військових) судів) були здебільшого покладені судові статuti Російської імперії 1864 р. в їх первинній редакції [176; 177].

Така ситуація відображала запозичення норм судочинства імперії Романових у практиці судової системи УНР, яка все ж таки формувалася за власним зразком, відмінним від імперського. Варто погодитися з висновком Мироненка О.М., про те, що судова влада УНР діяла в основному за старим кримінальним і цивільним законодавством зі змінами, внесеними Тимчасовим урядом [139, с. 68].

Основоположним в роботі судової системи українських національних урядів у 1917-1920 рр. був Статут кримінального судочинства Російської імперії прийнятий 1864 р.

Львівська дослідниця кримінально-процесуального законодавства періоду національно-визвольних змагань, В.Землянська, у власному дисертаційному дослідженні прийшла до аргументованого висновку, що за часів правління гетьмана П.Скоропадського «продовжував діяти дореволюційний Статут кримінального судочинства» [74, с. 99], а судові та правоохоронні органи Центральної Ради і Директорії тривалий час керувалися законами колишньої Російської імперії та Тимчасового уряду, зокрема, Статутом кримінального судочинства 1864 р. [73, с. 4]. Рецепція норм кримінально-процесуального та права та основ судочинства демонструє певну свідомі сну спорідненість правової культури Російської імперії та доби Гетьманату. Основним консолідуючим чинником виступала саме християнська правова доктрина, яка попри пережитки станових принципів правосуддя, сповідувала християнський гуманізм. Про вплив християнських ідеалів на норми кримінально-процесуального права імперії Романових свідчила стаття 99 другого розділу Статуту кримінального судочинства 1864 р., у якій від присяги перед судом звільнялися священики та монахи усіх християнських віросповідань, а також члени сект, яким заборонялося складати присягу. По відношенню до них визначався принцип дачі свідчень керуючись виключно власною совістю і сумлінням [205]. Загалом Статут Кримінального Судочинства 1864 р. складався з чотирьох частин, які містили порядок судочинства в мирових судових установах та в загальних судах, вилучення із загального порядку кримінального судочинства та особливий порядок судочинства з кримінальних справ на деяких територіях Росії.

Крім кримінального і кримінально-процесуального права, українські національні уряди в процесі власного право творення застосовували основоположні принципи цивільного права Російської імперії, основним

джерелом якого був X том «Зводу законів». На початку XX ст., як і раніше, в цивільному праві ще зберігалися феодально-станові пережитки, що виявлялося в обмеженні правоздатності та дієздатності фізичних осіб за становим, національно-релігійними ознаками, а також за ознакою статі. Потреби розвитку економіки вимагали скасування цих обмежень.

Яскравим прикладом рецепції російського імперського законодавства у роки української національної революції стало запозичення норм земельного права урядом Гетьмана П.Скоропадського [15; 16]. Так в рамках розробки і впровадження губернських і повітових земельних комісій, 15 липня 1918 р. П.Скоропадський підписав закон «Про утворення земельних комісій та відновлення чинності «Положення про землеустрій (1912 р.)» [161, с. 76]. На зразок імперського законодавства формувалася структура апарату губернських і повітових земельних комісій. Голову губернської земкомісії затверджував міністр земельних справ, міністерство до кожної з комісій делегувало по два свої представники, для здійснення державного контролю за розподілом земельного фонду. Міністром затверджувався і керівник повітової земкомісії [161].

Аналогічні процеси рецепіювання відбувалися і в сфері земельного законодавства, яке особливо в період Гетьманату чітко відповідало нормам земельного права імперії Романових. Так були збережені принципи відносно чіткого переліку тих земель, які не могли бути розподілити без згоди власників (землі під забудовою, під виноградниками, цінними насадженнями, під різними промисловими спорудами). Право приватної земельної власності зберігалось, як сільською територіальною общиною, так і за окремим господарем чи групою господарів. Так, кожне селище мало право вимагати земельний наділ (якщо село входить у територіальну сільську общину), а окремий господар міг вимагати земельного наділу, але тільки зі згоди сільської громади про переділ, і якщо це можливо без особливих труднощів [22]. За землевласниками зберігалось обробляти землю та збирати з неї врожаї, не чекаючи закінчення судових засідань,

пов'язаних із даною землею [165]. Останнє положення, на момент громадянської та Першої світової війни, необхідності виконання умов мирного договору з Німеччиною, було необхідним кроком до збереження стабільності в сільському господарстві та наповненні запасів продовольства.

Виразником рецепції російського і австрійського законодавства українськими національними урядами у 1917-1920 рр. були норми адміністративного права, запозичення яких чітко продемонструвало причини самої рецепції. По-перше, революційні події в Росії та прихід до влади Тимчасового уряду, призвели до розпаду імперії загалом за національним принципом і не дали можливості новоствореним урядам впритул підійти до розв'язання адміністративного питання. По-друге, на відміну від інших галузей права, кримінального чи цивільного, прийняття засад адміністративного законодавства, окрім часу вимагало і суттєвих фінансових підвалин, для його практичної реалізації на місцях [193]. Разом з тим, відбувалися і незначні зміни, які мали свою специфіку. Запозичивши російський адміністративний поділ, УЦР на початковому етапі свого функціонування займалася створенням тільки селищних ряд, залишивши поділ на губернії, повіти та волості.

Гетьманат П.Скоропадського найпослідовніше здійснював рецепцію норм законодавства імперії Романових. Скасувавши прийнятий УЦР закон про адміністративно-територіальний поділ, було відновлено стару схему адміністративного устрою країни. Було змінено посади губернаторів і справників на посади губерньських і повітових старост. В окремі адміністративні одиниці було виокремлено Київ, Одесу та Миколаїв на чолі зі столичними і міськими отаманами [259, с. 120].

Таким чином, рецепція норм права Російської імперії національними урядами Наддніпрянської України, була зумовлена рядом причин, визначними серед яких були обставини власного правотворення та сприйняття усталених правових норм. Для доби УЦР рецепціювання імперських норм права

здійснювалося у два етапи. Перший тривав до жовтневого повстання більшовиків і початку збройного протистояння з ними, характеризувався пристосуванням норм права до існуючих реалій. Другий – тривав з жовтня 1917 р. до квітня 1918 р. і характеризувався активною правотворчістю УЦР, однак прийняті закони у сфері цивільного, кримінального, адміністративного, меншою мірою конституційного права, відображали сутність імперського законодавства початку XX ст. Гетьманський уряд, в основу власної законодавчої діяльності поклав рецепцію норм права Російської імперії, відновивши цілий ряд постанов та законів у повноцінному вигляді [194]. Доба директорії, що характеризувалася піднесенням революційної боротьби і чимраз зростаючою зовнішньою загрозою для країни, ознаменувалася відновленням правових актів УЦР та формуванням норм надзвичайного законодавства.

На Західноукраїнських землях, рецепція права Австро-Угорської імперії була зумовлена схожими причинами, що й на Наддніпрянщині, тим більше, що правові засади адміністративно-територіального поділу краю, норми кримінально-процесуального та цивільного права були функціональними і близькими для сприйняття населення. Разом з тим зберігалися певні специфічні відмінності, зумовлені насамперед правовою сутністю самої монархії, правові традиції якої були демократичніші ніж в Російській імперії, розширювала політичні та культурні права народностей, що входили до її складу. Також, починаючи з 1861 р., галицькі українці, отримали суттєвий політичний досвід практичної правової роботи, будучи представленими у Галицькому крайовому сеймі та імперському парламенті [20].

Характеризуючи християнську основу австрійського права, варто зауважити, що вона належала до західного християнського світу, для якого притаманна віддаленість церкви від політичного життя та пропагування широких етичних та демократичних норм у правовому побуті. Крім того, належність до різних християнських правових світів (Східного та Західного) не могла не

відобразитися на структурі правових основ Російської та Австро-Угорської імперій.

Кардинальною відмінністю правової традиції ЗУНР та українських національних урядів наддніпрянської України, було те, що галичани у своїй практичній роботі не лише не ліквідували старе австрійське законодавство, але і використовувало його як основу власної діяльності, оскільки воно не суперечило цілям Української держави. Такий підхід, як зазначає М.М. Кобилецький став «однією з гарантій забезпечення стабільності держави, оскільки ліквідація старого законодавства і відсутність нового могли призвести до правового нігілізму та анархії в державі» [98, с. 12-13]. З даним твердженням важко не погодитися, оскільки сформовані в період освіченого абсолютизму та під впливом передових європейських правових ідеалів, для яких у XIX ст. основоположними виступають права громадянина, його свободи, правові засади імперії Габсбургів виявилися дієвими в практичному правовому полі ЗУНР.

Для осмислення сутності австрійських принципів права варто сконцентрувати увагу на основних нормах кримінального та цивільного законодавства, що діяло в імперії та було рецепіювано галицькими українцями. Так, після включення Галичини до складу Австрійської імперії у 1772 р., уже 1797 р. імперським декретом був затверджений Галицький цивільний кодекс, що був запроваджений спершу у Західній, а невдовзі у Східній Галичині, у 1811 р. після кількох переробок був затверджений, а з 1812 р. уведений у дію Австрійський цивільний кодекс. Цей кодекс був модернізованим нормами капіталістичного права магнатсько-шляхетським зводом законів [105]. З деякими змінами, внесеними у роки першої світової війни, він продовжував діяти на території Галичини і після її включення до складу Польщі – аж до прийняття Польського кодексу зобов'язань 1933 р.

Практично одночасно з підготовкою та впровадженням Цивільного кодексу розпочалась робота над складанням Цивільного процесуального кодексу, який

вступив у дію у 1781 р. Він поділявся на 617 статей, які регулювали усі стадії цивільного процесу – від позовної заяви до виконання судового рішення. У 1825 р. був розроблений новий проект Австрійського цивільного процесуального кодексу, який імператор не затвердив, та пізніше були введені в дію його окремі розділи – адвокатська ординація 1849 р., закон про компетенцію судів 1852 р., закон про судочинство у безспірних справах 1854 р. тощо [196]. Новий Австрійський цивільний процесуальний кодекс було затверджено у 1895 р., і він діяв до розпаду Австро-Угорщини. Австрійське цивільно-процесуальне законодавство було достатньо дієвим і правомірним, а тому правотворча діяльність в роки ЗУНР не була спрямована на його реформування чи повну ліквідацію. Система національного українського судочинства упродовж 1918-1919 рр. будувалася саме не принципах і нормах Цивільно-процесуального кодексу Австро-Угорщини [197].

Християнські правові доктрини чи не найбільше простежуються в нормах австрійського кримінального права, рецепція якого в Галичині здійснювалася послідовно. Затверджений 1768 р. Австрійський кримінальний кодекс («Терезіана»), складався з 2 частин: процесуального і матеріального права, передбачаючи жорстоку систему покарань, а процес мав інквізиційний характер з широким застосуванням тортур, скасованих у 1776 р. Жорстка система покарань, та її подальше реформування і лібералізація, стали передумовою впровадження ідей гуманізму та християнських правових основ [21].

У 1787 р. був виданий новий Австрійський кримінальний кодекс про злочини та їх покарання («Йозефіана»). Встановлюючи суворі покарання, він скасовував смертну кару та уперше в історії австрійського кримінального права він поділив злочинні дії на кримінальні злочини, які розглядали суди, і тяжкі поліцейні проступки, які розглядали адміністративні органи.

Згодом, запроваджений 1852 р. Кримінальний кодекс запровадив поділ на злочини і проступки, і, відповідно, поділявся на 2 частини – про злочини і проступки. За вчинення злочину він передбачав смертну кару через повішення або

тюремне ув'язнення на різні строки, а за проступки – грошові покарання, арешт до 6 місяців, тілесні покарання, які були скасовані в Австрії у 1867 р., заборону проживати у даній місцевості тощо; притому, повністю звільнялись від кримінальної відповідальності лише діти, віком до 10 р.; кодекс передбачав також застосування його статей за аналогією. З незначними поправками і доповненнями даний Кримінальний кодекс використовувався і в кримінальному законодавстві ЗУНР, а згодом Польщі, до 1932 р.

У 1853 р., в Австрійській імперії був прийнятий окремий Закон про кримінальне судочинство, який запровадив частково гласність процесу, але не допускав участі громадськості у здійсненні правосуддя. Запровадження гласності було вагомим кроком вперед на шляху лібералізації кримінального процесу, певна половинчастість даного нововведення зумовлювалася необхідністю провадження кримінальних справ у багатонаціональній державі, що могло забезпечити тільки за умови централізації. Кримінально-процесуальний кодекс 1853 р. суперечив основним демократичним принципам судочинства, а тому у 1869 р. був доповнений Законом про суди присяжних, а у 1873 р. був затверджений новий Кримінально-процесуальний кодекс, який із незначними змінами проіснував аж до розпаду Австро-Угорщини. Він встановив усність і гласність процесу, допустив участь громадськості, тобто суду присяжних, у розгляді тяжких злочинів, закріпив ідею вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів [196].

Таким чином, кримінально-процесуальне законодавство Австро-Угорщини, рецепція якого здійснювалася в роки національної революції 1917-1920 рр. було пронизане християнською доктриною, але її рівень був не достатній, щоб говорити про повну гуманізацію кримінального процесу і системи судочинства.

Окремої уваги заслуговує аналіз цивільного законодавства Австро-Угорщини, рецепція якого в революційні роки була закономірною, оскільки розробка і апробація нових положень цивільних правовідношень вимагало часу, що було не реально в умовах війни з Польщею. Для Австрійської монархії

цивільне право було відображено в Загальному цивільному уложенні 1811 р., яке впродовж XIX – початку XX ст. зазнавало незначних змін зумовлених суспільно-політичними умовами розвитку імперії [197]. В своїй основі Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 р. поділялося на кілька структурних частин, кожна з яких регламентувала конкретну сферу правовідносин, а саме речове, особисто-майнове та шлюбне право.

Характеризуючи цивільне право в цілому варто звернути увагу, що особлива увага приділялася визначенню права осіб у сфері особистих властивостей і взаємин та сімейних відносин. Як вплив християнської доктрини на норми австрійського цивільного права можна вважати положення про те, що за кожною людиною визнавалися природжені права, тому всі вважалися особами, а відтак рабство чи кріпацьке становище не допускалося [23]. Однак дане положення набуло актуальності після 1848 р. коли було ліквідовано кріпосне право і даровано селянам особисту волю. Повне користування цивільними правами набувалося шляхом громадянства, яке надавалося дітям австрійського громадянина через народження.

Згідно рецепційованого цивільного права, особи, що не досягли зрілості, душевнохворі та ті, які з інших причин неспроможні самостійно здійснювати свої права, перебували під особливим захистом законів. До них належали: діти віком до 7 р., малолітні віком до 14 р. і неповнолітні віком до 24 р.; навіжені, божевільні і слабоумні, які не здатні усвідомлювати наслідки своїх вчинків; оголошені судом марнотратними, внаслідок чого їм заборонено подальше управління своїм майном; а також відсутні і общини (громади) [200].

Особливий вплив норм християнства простежується в норму закону який регламентував захист ще не народжених дітей. Так, ненароджені діти з моменту їхнього зачаття мали право на захист законів – щодо наданих їм прижиттєвих прав вони вважалися народженими. Разом з тим, мертвонароджена дитина щодо надаваних їй прижиттєвих прав визнається такою, що взагалі не була зачата,

притому у разі сумнівів щодо новонародженого резюмується народження живої дитини, а народження мертвої дитини повинно доводитись.

Особливої уваги займають норми речового права, що становили найважливішу групу питань цивільних правовідносин. Згідно норм Цивільного кодексу Австрійської імперії, речі – це все те що слугує людині для використання. Ті речі, що перебували на території держави, становили, у відповідності до цивільного поділу державне і приватне майно. Приватне майно – належало окремим чи юридичним особам, товариствам чи цілим общинам (громадам). Державне майно – те, що призначене для покриття державних потреб: монетна, поштова та інші регалії, казенні маєтки, рудники, соляні копальні, податки і мита. Общинне надбання становлять речі, які слугують кожному члену певної общини для користування; а общинне майно становлять речі, доходи з яких призначені для покриття общинних витрат [199].

Згідно із рецепційованими нормами цивільного права речі поділялися за властивостями на тілесні і безтілесні, рухомі і нерухомі, споживні і не споживні, оцінювані і не оцінювані. Тілесні речі – які сприймаються органами чуттів, а решта – безтілесні: право полювати, рибалити та усі інші права. Рухомі речі – які без їх пошкодження здатні до пересування на місцевості, а решта – нерухомі. Споживні речі – це речі, зруйнування чи знищення яких не приносять необхідної користі; неспоживні речі – це речі, які внаслідок їх зруйнування чи знищення втрачають свою користь. Оцінювані речі – вартість яких може бути визначена шляхом порівняння з іншими, що перебувають в обігу речей, до них належать також особисті послуги, фізична і розумова праця. Неоцінювані речі – вартість яких не може бути визначена шляхом порівняння з іншими, що перебувають в обігу речей.

У цілому речові права в цивільному законодавстві Австрійської імперії були чітко регламентовані, що стало причиною повного запозичення і впровадження їхніх норм в побутових умовах періоду ЗУНР. Так згідно чинного австрійського

законодавства речові права – це права, які належать особі на якусь річ незалежно від інших осіб. До речових прав належали: право володіння, власності, застави, сервітута, спадкування. Єдина норма, яка була вилучена законодавцями ЗУНР – речове право сервітута, яке було ліквідоване в самій імперії на початку XX ст., але його норми чітко прослідковувалися у майнових і земельних правовідносинах Галицького села 1918-1923 рр. доки не були впроваджені норми польського цивільного права. Варто відзначити той факт, що і в період Другої Речі Посполитої здійснювалася рецепція австрійського права, що окрім практичних правотворчих причин ґрунтувалося на високій релігійній моральності місцевого населення.

Ідеї християнської правової доктрини простежуються в нормах цивільного права, що регламентують право спадкування. Спадкове майно, згідно норм австрійського цивільного права – сукупність прав і зобов'язань померлого, які не мають суто особистого характеру. Право спадкування – виключне право вступити у володіння усім спадковим майном чи його певною частиною. Право спадкування настає лише по смерті спадкодавця; якщо майбутній спадкоємець помре раніше спадкодавця, то він не може передати своїм спадкоємцям право спадкування, ще не набуте ним [196]. Спадкування за законом повністю чи частково відбувається, якщо померлий не залишив дійсного заповідального розпорядження чи розпорядився не щодо усього свого майна, або якщо наділив не у належному розмірі тих осіб, яким за законом був зобов'язаний залишити спадкову частку, або ж якщо призначені спадкоємці не можуть чи не бажають прийняти спадок. Спадкоємцями за законом є ті, хто перебуває зі спадкодавцем у найближчій лінії спорідненості за законним походженням.

Таким чином, в правовому обігу ЗУНР, найчіткіше спостерігається рецепіювання норм австрійського права. Причинами такої ситуації була як необхідність чіткого реагування на суспільно-політичні умови розвитку країни, що було особливо актуальним зважаючи на загрозу польської окупації. З іншого

боку, австрійське кримінальне та цивільне законодавство, яке сформувалося впродовж XIX ст., попри збереження станових пережитків, відповідало принципам європейської правової свідомості, що сформувалася в умовах освіченого абсолютизму та утвердження концепції національних держав та правових демократичних систем, основою яких були засади християнської етики та моралі.

Таким чином, у досліджуваній історичний період на вітчизняних теренах відбувається революційний перегляд рецепційованого законодавства та спроби вироблення національного законодавства, яке б повною мірою відображало ментальність та національний характер українського народу.

3.2. Християнські засади українського сімейного, цивільного і земельного права

З перших днів національно-демократичної революції в Україні йшов процес формування національного законодавства. Виходячи зі складних суспільно-політичних умов розвитку державності, геополітичної ситуації, процес правотворення характеризувався численними дискусіями і суперечностями при його практичній реалізації. Першочерговість у нормативно-правовому творенні впродовж 1917-1920 рр. стосувалася норм адміністративного права, що було покликане необхідністю задекларувати форму та характер державного утворення, забезпечити функціонування системи центральних і місцевих органів влади. Цивільне та кримінальне законодавство формувалося в процесі розбудови державності і було рецепцією відповідного законодавства Російської та Австро-Угорської імперій.

Характеризуючи цивільне право періоду УЦР, Гетьманату П.Скоропадського, Директорії та ЗУНР, варто відзначити відсутність відповідних

кодексів чи постанов, які б регламентували матеріально-правові відносини між суб'єктами права. Відбувалася повна рецепція норм цивільного права дореволюційного періоду. Цивільне право доби Центральної Ради було в цілому рецепційоване з цивільного законодавства Російської імперії, і базувалося на X томі Зводу законів Російської імперії. Але у нормативних актах УЦР не використовувалося поняття «право володіння», а лише «порядкування» та «користування». В конституції УНР від 29 квітня 1918 р., в 11 ст. зазначалося, що цивільно-правова, громадянська і політична дієздатність громадян наставала з 20-річного віку: «Ніякої різниці у правах і обов'язках між чоловіком і жінкою, право УНР не знає» [102]. Це правове положення повною мірою є конкретизацією християнського рівноправ'я, сформульованого апостолом Павлом.

Єдиною сферою цивільного права, що отримала широкий розвиток було земельне законодавство, регулювання правовідносин у якому, визначення права власності на землю, відносини у сфері купівлі-продажу землі між громадянами та державою, вимагало детального нормування.

Традицію УНР у сфері цивільного законодавства продовжила і Директорія, законодавство якої можна охарактеризувати як законодавство перехідного періоду, коли закони приймаються лише за необхідності «швидкого реагування» на конкретні обставини. Звідси й відсутність власних кодифікованих актів у галузі цивільного й кримінального законодавства. Доповненнями до рецепційованих нормативно-правових актів служили закони Директорії про боротьбу зі спекуляцією, про ліси, про землю.

Для Української держави гетьмана П.Скоропадського та ЗУНР процес формування цивільного законодавства також не виходив за рамки земельного права. Запозичення цивільного законодавства Австро-Угорської імперії на Західноукраїнських землях було традиційним і не вимагало кардинальної зміни системи правовідносин. Для П.Скоропадського формування цивільного законодавства також не набрало актуальності. Власне основні засади цивільного

законодавства були задекларовані у Законі про «Права і обов'язки Українських Козаків і Громадян», в якому зазначалося, що «кожний український козак і громадянин має право вільно вибрати місце мешкання і працю, придбати і відчужити майно і без заборони виїжджати за кордон Української Держави» [166]. Єдиною відмінністю від УЦР та Директорії було регулювання права приватної власності на землю і норм, що регламентували процес купівлі-продажу, успадкування землі [169].

У законодавстві національних урядів періоду національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. приділялося увага і правам людини, в контексті яких вирішувалися і сімейні відносини. Так, у III Універсалі Центральної Ради від 7 (20) листопада була оголошена повна амністія за політичні виступи та ліквідовувалася смертна кара як міра покарання; встановлювався 8-ми годинний робочий день; забезпечувалася свобода слова, друку, віри, зборів, союзів, страйків, недоторканість особи і житла, рівноправність усіх мов; за усіма народностями, які населяли Україну, визнавалася «національно-персональна автономія» [166]. Проголошення політичних свобод в той період стало яскравим прикладом впливу і застосування християнських правових доктрин, що є притаманними українській правовій свідомості, а саме толерантність і миролюбність. У IV Універсалі акцентувалася увага на необхідності вжиття урядом заходів щодо ліквідації безробіття, матеріального забезпечення інвалідів, сиріт, людей похилого віку й усіх тих, хто потерпів від війни.

Вершиною законодавчо закріплених положень прав людини стала Конституція УНР. Рівність громадян УНР проголошувалася незалежно від статі, віри, національності, освіти, майнового і податкового становища. Проголошувалася недоторканість особи, її житла і листування. Жодна людина не могла бути затримана на території України без рішення суду. Смертна кара, катування та всі інші дії, що принижували людську гідність, скасовувались. Заборонялося влаштовувати обшуки у житлових приміщеннях або розпечатувати

листи без судового наказу. Проголошувались (із застереженням «оскільки при цьому не порушуються норми карного») свободи слова, друку, сумління, права на об'єднання у організації, на страйки, на зміну місця перебування, на участь у державному і місцевому управлінні [190]. Активне і пасивне право на прийняття участі у виборах як до законодавчих органів УНР, так і до всіх виборчих органів місцевого і громадянського самоврядування мають всі громадяни УНР, які до дня виборів досягли віку 20 років. Виняток становили божевільні і особливі злочинці. Позбавити громадських прав громадянина УНР може тільки постановою Суду Республіки [101]. Отже, перераховані вище права і свободи особи, які майже нічим не поступаються сучасним нормам, дають змогу нам говорити, що Конституція УНР була одним із найдемократичніших правових актів свого часу [168].

Прихід до влади П. Скоропадського, попри обмеження окремих громадянських і соціальних свобод, також приділяв вагому увагу правам людини. Незадоволення населення викликала постанова про ліквідацію 8 годинного робочого день, однак в умовах військового часу, це було не лише закономірним, а й оправдано необхідним правовим рішенням. Основи прав громадян регламентувалися законом «Права і обов'язки Українських Козаків і Громадян», у якому зазначалося, що «ніхто не може бути затриманий під сторожою, крім як у випадках, законом визначених» [106]. Оголошувалося право вільного обрання місця проживання та недоторканість житла «Робити обшукування й виїмку в будинку без згоди його господаря можливо не інакше, як в випадках і порядку, законом визначених» [81]. Свідченням високих демократичних норм та християнських правових засад було декларування права вільного беззбройного зібрання громадян, права вільно висловлювати та розповсюджувати власні думки «шляхом друку або іншими засобами» [166].

У законодавстві ЗУНР також чимала увага приділялася громадським і соціальним свободам, забезпеченню прав громадян. У зверненнях «До населення

міста Львова» та «Український народ!» вказувалося, що всім громадянам Української держави без різниці національності та віросповідання гарантувалися «громадянська, національна і віросповідна рівноправність» [204]. Згодом ці правові засади були конституційно закріплені у прийнятому 13 листопада 1918 р. «Тимчасовому Основному законі» ЗУНР в якому зазначалося, що «В народній Республіці не може бути суверена і підданих. Всі громадяни без різниці мови, віри, стану, статі є рівні, вільні... Не може бути прав без обов'язків і обов'язків без права... Не може бути просвічених і темних, привілей науки і просвіти мусить зникнути, вони повинні бути всім доступні... Не може бути багатих і нужденних, нероб і невільників праці, визискувачів і визискуваних... Народне багатство має бути добром цілого народу, щоб кожен своєю працею міг собі запевнити добробут». Встановлювалася також і гарантувалася свобода слова, недоторканість особи, право на збори і організацію спілок і товариств. Кожен громадянин мав «право висловлювати прилюдно свої думки та погляди за поміччю слова, друку чи представлення у образах» [209]. Було проголошено свободу преси, ліквідовано будь-яку цензуру.

Таким чином формування цивільного законодавства в роки національно-визвольної революції 1917-1920 рр., як на Наддніпрянщині так і на Західноукраїнських землях відбувалося в рамках формування норм земельного законодавства, актуальність якого для українського селянства важко переоцінити. Складні суспільно-політичні умови розвитку національної державності, геополітична обстановка, не дали можливості формувати власні засади цивільно-правових відносин, і змусили здійснювати рецепцію російського та айстро-угорського імперського законодавства, сформованого в середині – другій половині XIX ст. Разом з тим, рецепція імперського цивільного законодавства в революційних умовах мала позитивні наслідки, оскільки з одного боку дистанціювала керівництво держави від напружених і довготривалих дискусій довкола його засадничих норм, а з іншого – застосування і впровадження

положень національного цивільного законодавства вимагало часу та переорієнтації правової свідомості населення країни [70; 71; 72].

Основною сферою цивільного законодавства, що отримала розвиток в роки національно-визвольної революції було земельне законодавство, оскільки розв'язання аграрного питання було найголовнішим соціальним викликом національних урядів. Така ситуація була закономірною зважаючи на селянський характер української нації початку XX ст. Українське селянство, що становило переважаючу більшість українства, ждало вирішення земельного питання, як першочергового. Зміст аграрної проблеми полягав у тому, що основна частина земельного фонду знаходилася в руках великих землевласників. У роки національної революції 1917-1920 рр. кожен з політичних режимів, який вів боротьбу за владу декларував власну концепцію розв'язання земельного питання.

Питання, пов'язані із земельними відносинами, це питання, які безпосередньо пов'язані з правом власності. Питання праці на землі, землеробство як спосіб життя, знайшли чільне місце у християнській доктрині: «Наповнюйте землю, оволодівайте нею, і пануйте над морськими рибами, і над птаством небесним, і над кожним плазуючим живим на землі» (М. 1. 28) [12].

Виходячи з аграрного характеру української нації напередодні 1917 р. УЦР відразу після свого заснування намагалася залучити селянство на свою сторону, яке становило третину її складу. Для забезпечення підтримки селянського електорату УЦР необхідно було вирішити болючі питання для селянства, які накопичились в аграрному секторі України. Відповідно до статистичних звітів за 1917 р. налічувалося 44 млн. десятин орної землі, яка в основному належала великим землевласникам. Зокрема, 13 тисяч поміщиків і 7 тисяч землевласників володіло 12,1 млн. десятин землі (близько 600 десятин на землевласника), з них 97 поміщиків мало більше 2 млн. десятин землі. Натомість на 8 млн. селянських дворів припадало 27,9 млн. десятин землі, з якої 487 тис. заможних володіло 13 млн. десятин (25,4 десятин на двір), 1,2 млн. середняків – 9,8 млн. десятин (8

десятин на двір), а 5,1 млн. селянських дворів мали лише 1-3 десятини, що абсолютно не відповідало нормам прожиткового мінімуму, а 1,2 млн. селянських дворів були зовсім безземельні [56].

Аграрним питанням в період УЦР зайнялися провідні тогочасні діячі, зокрема, В. Винниченко, М. Грушевський, М. Туган-Барановський. В своїх працях вони сформулювали різні підходи вирішення аграрних проблем в Україні. Зокрема, В. Винниченко відстоював принципи соціалізації землі, М. Грушевський – ідею передачі землі у приватну власність селянам, а М. Туган-Барановський – розвиток сільськогосподарської кооперації на селі [13].

Погляди В. Винниченка та М. Туган-Барановського в частині власності на землю повною мірою відповідали християнським уявленням щодо права власності. Це підтверджується тим, що текст Біблії переконує у необхідності відмови від приватної власності, оскільки: «Ніхто двом панам служити не може, бо або одного зненавидить, а другого буде любити, або буде триматися одного, а другого знехтує» (Мт. 6. 24) [12]. Тому у відповідності з християнською етикою, суспільний ідеал полягає у спільності майна.

Характеризуючи християнський зміст земельного законодавства доби УЦР, особливий інтерес викликає розробка аграрної програми в Універсалах 1917 року та Земельному законі від 18 січня 1918 р. Української Центральної Ради. Загальний принцип і напрямок вирішення земельного питання і підготовка відповідного законодавства формально визначено у змісті I Універсалу. «Ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські землі у власність народів... право порядкувати нашими право користуватися ними, належало тільки нам самим...» [159]. Однак вирішення земельного питання не виходило за рамки всієї законотворчої діяльності УЦР, які всі ключові державотворчі рішення переносилися до скликання Установчих Зборів.

Весь зміст засад земельного законодавства зводився до того, що його розробка велася на різноманітних селянських з'їздах. По суті, УЦР усвідомлюючи значимість вирішення земельного питання, практичну сторону його реалізації поклала на саме селянство, віддавши йому правову ініціативу, а за собою залишила нормотворчу. Це можна розцінювати, як вияв високих християнських моральних цінностей, однак практичний бік не завжди відображав сутність християнської моралі, яка в кінцевому результаті була покликана задовільними інтереси усіх громадян [6].

Створене Генеральне секретарство земельних справ взялося за практичну реалізацію земельного законодавства, однак перші його кроки на законотворчій ниві зводилися до рецепції існуючого російського законодавства, розпоряджень Міністерства хліборобства російського Тимчасового уряду. Перші самостійні розпорядження українського уряду з'явилися у жовтні 1917 р. і носили організаційний характер, маючи на меті створити місцевий керівний центр земельної реформи.

Визначальним аспектом земельного законодавства УЦР був III Універсал, який був засадничим в контексті формування української державності, задекларувавши ключові норми законодавства. Універсал проголосив скасування приватної власності на «...поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, а також на удільні, монастирські та церковні землі», а «право порядкування нашими українськими землями... належало тільки нам самим...» [78].

Зрештою III Універсал повторив правове формулювання I Універсалу, відклавши прийняття Закону про впорядкування земельних справ до скликання Установчих Зборів. Практично одночасно, Генеральний Секретаріат розповсюдив офіційне роз'яснення до Універсалу, підкреслюючи, що скасування приватної власності на землю й перехід її до трудового народу слід розуміти у тому смислі, що право власності на ці землі переходить до народу Української Республіки,

отже, від дня опублікування Універсалу колишнім власникам заборонялося землю продавати, купляти, закладати, дарувати чи передавати будь-кому у власність іншим способом, оскільки ці землі визнаються УЦР такими, що належать не окремим особам чи інституціям, а всьому трудящому народу, причому скасування власності, як і весь земельний лад на Україні, мають підтвердити й остаточно встановити Українські Установчі Збори [103, с. 73; 104; 105].

Для усвідомлення християнського змісту земельного законодавства необхідно проаналізувати зміст правових переконань та ідеологічні пристрасті і переконання керівників української держави. Так, зокрема М.Грушевський, був рішучим противником самого поняття «святість прав власності». Особливо заперечення у нього викликала ідея приватної власності на землю [207]. Він навіть висловлював надію на те, що настане час, коли «власність на землю, торгування землею» вважатимуться явищем таким же ненормальним як «власність на людину-раба» [104].

Таким чином, асоціація власності на землю та «власності» на людину засвідчує про значимість даної проблеми, а порівняння з найвищими моральними і християнськими цінностями відображає глибокий духовний зміст питання. Характерною особливістю доби УЦР було те, що законодавство стосовно приватної власності, зокрема на землю, весь час еволюціонувало, і не лише під впливом суспільно-політичних умов, а й під впливом засад світогляду та ідеології керівників.

31 січня 1918р. був прийнятий Тимчасовий земельний закон УЦР, який скасовував право приватної власності на землю. Перша стаття даного закону ліквідовувала право приватної власності на землю, всі надра переходили у власність УНР, надававши можливість громадянам країни користуватися ними. У відповідності до ст. 5 відповідальність за забезпечення прав громадян покладалося на органи місцевого самоврядування. Визначалася також норма земельного володіння, яка не повинна була перевищувати 25 десятин [230; 324].

Попри законодавче затвердження основних норм земельного права, Тимчасовий земельний закон привів до конфліктів як у самій УЦР, так і в суспільстві. Так, польські поміщики Поділля та Волині вимагали відновлення поміщицького землеволодіння і навіть створювали власні загони, з допомогою яких прагнули повернути землю. На Лівобережній Україні поміщики і заможні селяни на зборах ухвалювали резолюції з вимогами скасувати земельний закон [207]. Тобто не все селянство виступало проти скасування приватної власності на землю. Ініціаторами подібних перетворень виступали найменш заможні прошарки суспільства. Прикладом може бути Резолюція повітового селянського з'їзду 14-15 квітня 1918 р. у м. Балті на Поділлі. Положення даної Резолюції визначали проведення земельної реформи відповідно до законодавчої бази Центральної Ради і не звертати увагу на делегації куркулів. Схожі настрої переважали також в середовищі УЦР. Так, у протоколі 8 УЦР міститься вагома кількість висловлювань представників найбільш бідного селянства, щодо законопроекту про аграрну реформу, а виходячи з того, що селянство становило практично третину складу найвищого державного органу, ця точка зору домінувала. Особливо жваві дискусії викликало положення про розмір земельних наділів, які надавалися у господарювання. У першочерговому варіанті закону пропонувалося визначити мінімальний розмір земельного наділу в 40 десятин. У протоколі зазначалося: «Все почти единогласно против предлагаемого им законопроекта. Потому что не на все их вопросы отвечает законопроект, не вполне уничтожающий частную собственность», «Селяни як раю світлого чекають землі. А ви залишаєте окремим господарствам по 40 десятин» [208, с. 27]. Приватну власність взагалі пропонувалося ліквідувати, однак було досягнуто компромісного мінімального розміру земельного наділу в 25 десятин.

Однак, причина таких дискусійних моментів, не скільки в умовах соціально-економічного розвитку, скільки в ментальних і духовних особливостях тогочасного українського соціуму. Необхідно підкреслити той момент, що селяни

відмовляли в праві власності на землю не собі, а поміщикам та куркулям. Логічно, що селянин не міг дозволити залишити в приватній власності землевласників 40 десятин, володіючи в кращому випадку 2-3 десятинами. Селяни, безперечно, не були проти того, щоб земля належала їм, але єдиним способом, який міг забезпечити отримання ними землі, було проголошення на законодавчому рівні повного скасування приватної власності на землю. При збереженні приватної власності, земля й надалі залишалася б у поміщиків і ніколи б не опинилася у власності селян.

Вплив ідей християнства очевидний і на ментальну складову. У відповідності до твердження відомого українського юриста, соціолога, очевидця і учасника революційних подій 1917-1920-х рр. О.Мицюка українське селянство ніколи не виступало проти ліквідації права власності як такого: «...селянство при звичайносьці лише до спільної власності на землю, і не далі. Наш селянин скоріше піде спільну обробку ниви..., але безперечно стоїть за повну власність на весь вироблений ним продукт праці», що, власне, відповідало християнській тезі: «Трудящому хліборобові належить першому покуштувати з плоду» [144; 145].

Таким чином, вирішення земельного питання, його дискусійний характер та суперечності, які активізувалися під час його обговорення свідчили про те, що українці залишалися яскраво вирішеними індивідуалістами. Це вкотре доводить висловлене в попередніх параграфах твердження про землеробський характер української нації та виражені індивідуальні якості кожного представника українського народу. Виходячи з цього, реалізація земельного законодавства періоду УЦР на практиці теж відбувалася зі значними проблемами. Так, протягом березня-квітня 1918 р. у розпорядження земельних комітетів перейшла значна частина приватновласницьких земель, зокрема й плантації цукроварень [146]. Ситуацію ускладнив окупаційний німецький режим, який не зважаючи на земельні ініціативи Центральної Ради вимагав засіяти усі сільськогосподарські угіддя, які знаходилися у власності держави та населення, що було засобом до

задоволення власних продовольчих проблем та умов Брестського мирного договору.

Подальше зволікання УЦР з розподілом землі, призвело до конфлікту з німецькою окупаційною владою. Згодом, 6 квітня 1918 р. німецький головнокомандувач Г.Ейхгорн без згоди УЦР видав наказ про засів полів і всупереч земельному законодавству УЦР повернув право розпоряджатися землею колишнім власникам, чим зводив нанівець результати діяльності земельних комітетів.

Отже земельне законодавство доби Центральної Ради, мало яскраво виражений характер проникнення засад християнського права, підтвердженням чого є не лише положення про ліквідацію права власності та перехід земельних володінь у власність народу, а й численні алегорії і порівняння землі та людини, як засадничих рис моральності та християнських ідеалів.

Ліквідація уряду УЦР та прихід до влади Гетьманату П.Скоропадського кардинально позначилося на змісті земельного законодавства, змінивши його суть докорінно. Одразу ж після приходу до влади П.Скоропадський у своєю грамотою від 29 квітня 1918 р. відновив приватну власність на землю, що поклало початок компанії з повернення землі попереднім власникам та відшкодування збитків репресивними методами [161, с. 72]. Попри радикальний зміст земельних перетворень гетьман чітко усвідомлював значимість земельної реформи. Він кваліфікував земельну реформу як «корінне питання нашої політики», хоч з часом емоційно констатував: «Це прокляте земельне питання» [161, с. 73].

Доктор історичних наук, дослідник історії Гетьманату П.Скоропадського Р.Пиріг виокремлює сім факторів, що були визначальними для гетьмана в контексті розробки земельного законодавства. Визначальним, на його думку був вплив столипінської аграрної реформи, прихильником якої виступав П.Скоропадський, що у своїх спогадах писав з цього приводу: «Я також прибічник дрібних господарств, особливо на Україні, і неоднозначно казав, що мій кінцевий

ідеал був – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними, високопродуктивними, приватними господарствами...» [182, с. 137].

Таким чином зміст розбіжностей у земельному питанні та відповідному законодавстві періоду УЦР та Гетьманату простежується у переконаннях їхніх лідерів – якщо М.Грушевський виступав на засадах ідей соціалізму та ліквідації приватної власності, то П.Скоропадський був яскравим представником приватизації не лише землі, а й інших благ, що дало підставу окремим дослідникам стверджувати, що ідеологи аграрної реформи періоду Гетьманату були обізнані з американським та європейським досвідом ведення фермерського господарства [161]. Ключовими в контексті формування земельного законодавства Гетьманату були політичні програми Української народної громади та Української демократично-хліборобської партії, які на ліберально-консервативних засадах відстоювали приватну власність на землю та ліквідації великого поміщицького землекористування. Гетьман і його оточення при розробці земельного законодавства змушене було рахуватися також з позицією окупаційного командування.

Вартим уваги є твердження Р.Пирога, що творці аграрної реформи доби Гетьманату були переконані, що середнє та малоземельне селянство ментально налаштоване на приватне володіння землею, має не лише потребу, а й кошти на її придбання. Саме вдячні власники приватних селянських фермерських господарств повинні були скласти широку соціально-політичну й військову опору гетьманського режиму [161].

Практична реалізація по формуванню та впровадженню земельного законодавства покладалася на Міністерство земельних справ. Однак конфліктна ситуація у самому міністерстві, що була пов'язана з вибором його керівника, оскільки призначений на цю посаду Ф.Лизогубом – учений агроном, харківський земський діяч В.Колокольцев, зіткнувся з обструкцією українських есерів, що становили основу міністерства. Причиною обструкції було те, що В.Колокольцев,

зі слів П.Скоропадського, не мав глибоких українських переконань, не володів державною мовою, але був твердим у намірах провести розумну аграрну реформу ...» [182, с. 150; 160; 216]. Така ситуація негативно позначилася на проведенні земельної реформи і визначила зволікання з формуванням відповідного законодавства.

Під тиском звинувачень у державному перевороті та підтримці великих землевласників, 10 травня 1918 р. була оприлюднена урядова декларація, де зазначалося, що уряд уже приступив до розробки земельного законодавства: «Уряд не зупиниться ні перед якими жертвами аби утворити на Україні селянство здорове, забезпечене землею, здатне піднести до найвищої мрії її добробут». Найважливішим було положення документу про те, що землі будуть викуплені державою, та передані «по необтяжливій ціні потребуючим хліборобам» [55]. Однак дану заяву можна до певної міри назвати популістською, оскільки вона дисонувала з грамотою до всього українського народу, виданою раніше, і гетьман не мав наміру забезпечувати землею безземельну сільську голоту.

Розглядаючи земельне законодавство П.Скоропадського та умови його формування, важко однозначно стверджувати про його християнський зміст. Це загалом тенденція і закономірна риса законодавства доби Гетьманату, і це насамперед можна пояснити мілітаристським характером самої держави, яка свідомо встановлювала жорсткі рамки правового регулювання, що не завжди відзначалися ліберальним характером.

У цьому контексті вартим уваги є гетьманський закон від 27 травня 1918 р. «Про право на врожай 1918 року на території Української Держави», що був прийнятий в знак протесту наказу командувача окупаційних німецьких військ Г.Ейхгорна, про проведення весняних польових робіт, за яким урожай із засіяних площ мав належати сівачеві. Гетьманський закон чітко тлумачив положення власності на врожай, й тій послідовності, що озимина посіяна восени 1917 р. належала землевласникам та орендарям, відповідно до форми власності землі.

Врожай ярвини 1918 р. належав сівачам, які ставилися у жорсткі умови і змушені були повернути власникам земель усі господарські витрати, зроблені після жнив 1918 р., а також сплатити усі державні, земські податки та інші платежі [161, с. 75].

Визначальним в земельному законодавстві Гетьманату закон був прийнятий 14 червня 1918 р. і отримав назву «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями». Його обговорення розпочалося ще в травні і стосувалося права кожного власника землі до вільного її продажу, а Державний земельний банк міг купувати землю без обмежень. Разом з тим встановлювався можливий максимум землеволодіння – кожна фізична чи юридична особа могла купувати не більше 25 десятин землі, придбання землі понад норму – безоплатно відчужувалося на користь держави [161]. Бажання встановити соціальну рівність через майнове володіння землею, зрівняння всіх, як юридичних так і фізичних осіб у розмірах землеволодіння, можна без сумніву відносити до проявів християнського права, для якого концепція соціальної і майнової рівності є основою.

Попри прогресивний характер згаданого закону, на практиці він виявився не дієздатним, Оскільки проявився його половинчастий характер. Відсутність механізмів його реалізації, не врегулювання процесу переходу землі від власників до Державного банку, не визначення ступеня імперативності відчуження землі, вартості землі, процедури торгів, їх публічності і підконтрольності, визначили провал даного законодавчого акту.

На кінцевий результат реалізації земельного законодавства доби Гетьманату, вплинули його половинчастість. Концептуальні положення про примат права приватної власності, проголошене гетьманом, набуло у сфері земельних відносин потужного прискорення й виявилось в динамічні процеси реставрації поміщицької власності [161, с. 77]. У цьому контексті є слушним висновок Р.Пирога, про те, що здійснивши державний переворот під гаслами припинення в країні анархії,

наведення ладу й спокою, гетьман та уряд у перші місяці свого правління виявилися неспроможними подолати як поміщицьку вакханалію, так і селянські виступи навіть при сприянні німецьких та австрійських військ, які стали додатковим подразником селянського опору [161, с. 77].

У контексті аналізу християнського змісту земельного законодавства гетьманату П.Скоропадського вартим уваги є прийнятий 4 липня 1918 р. закон «Про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства». Основна мета даного акту полягала у спробах обмежити каральні заходи місцевої адміністрації по відношенню до селянства. Даний закон не скільки регламентував норми правоволодіння землею, як визначав характер правопорушень, міру покарання за нанесені збитки в сфері земельних відносин. Аналізуючи характер і зміст згаданого закону, можна стверджувати про його демократичність і ліберальність [19]. Так, за порушення постанов земельних комісій, що існували при губерніях, встановлювався штраф у розмірі 50 крб. або 6 місяців ув'язнення [161]. Як засіб стримання навмисного нанесення шкоди, а також захист звичайних селян передбачалося встановлення покарання не більше як рік тюремного ув'язнення чи примусових робіт [216]. Поєднання чітких норм покарання та ліберальний підхід до їх реалізації, а саме положення про те що термін ув'язнення не повинен перевищувати одного року, свідчить про виважений характер даного нормативного акту, в якому здійснена спроба врегулювати земельні відносини.

Отже, в земельному законодавстві досить чітко простежується вплив християнських правових засад, які носили чітко виражений контрверсійний характер. Причинами того, було як поєднання умов військового часу і перебування німецьких та австрійських окупаційних військ, так і соціально-економічні і ментально-духовні умови розвитку українства в роки національно-визвольної революції. Аграрний характер нації мав визначальний вплив саме на земельному законодавстві, яке стало основою правочину, і від його вирішення залежала доля самої держави. Намагаючись задовольнити інтереси усіх

соціальних верств у праві володіння землею, гетьман П.Скоропадський зіткнувся з умовами, за яких реалізація усіх правових задумів у земельній сфері виявилася не можливою.

Уряд Директорії прийшовши до влади, як і попередники поспішив задекларувати необхідність вирішення земельного питання, щоб отримати підтримку з боку селянства. Так, 21 листопад 1918 р. був оприлюднений «Наказ селянам», в якому було задеклароване бажання повернути селянам всю землю, що була у них експропрійована за часів гетьманату [131]. У перші дні після створення власного дієздатного уряду, М.Шаповалу, що відповідав за земельні справи, було доручено сформулювати новий проект земельного закону з урахуванням як помилок попередників, так і особливостей умов його реалізації. Однак зважаючи на брак часу, а також жорсткі соціально-економічні умови, міністерство закордонних справ взяло за основу земельний закон УЦР, внівши в нього окремі поправки та доповнення [128, с. 69; 130].

Визначальний вплив на зміст внутрішньої політика Директорії загалом і земельного законодавств зокрема мала соціалістична ідеологія. Вже 15 грудня 1918 р. Директорія у своїй «Постанові» забороняє тимчасово здійснювати будь які операції із землею, що передбачають зміну форми власності, чи його обмеження [128, с. 76]. Далі, 25 грудня 1918 р. опубліковано Декларацію, у якій декларувалося, що до часу остаточного вирішення земельного питання, всі трудові селянські господарства залишаються в користуванні їх власників, а поміщицькі мали перейти до малоземельних та безземельних селян [128, с. 69]. Одночасно з Декларацією появляється «Тимчасова інструкція по земельним справам всім селянам», у якій «всі землі й ліси – добро всього народу, тому окремі селяни, або окремі села не повинні і на мають права для свого вжитку без дозволу місцевої влади рубити ліса або знищувати добро маєтків. Право користування землею буде оголошено і переведено законом» [28].

Основний зміст християнської правової доктрини в сфері земельного законодавства періоду Директорії прослідковується у Земельному законі УНР прийнятому 8 січня 1919 р. Закон скасовував приватну власність, верховна влада на землі визначалася за державою, що розпоряджалася земельним фондом за допомогою органів адміністрації та земельних управ [24, с. 50]. Окремі винятки, за аналогією земельного законодавства Гетьмана П.Скоропадського, робилися по відношенню до великих маєтків, де вирощувалися фруктові культури та цукровий буряк [52, с. 163]. Відмінністю від аналогічного законодавства ЦР була гранична норма землекористування. Яка визначалася у 15 десятин.

Нормами земельного законодавства, Директорія спонукала селянство до утворення добровільних хліборобських спілок кооперативної форми: «культурні хліборобські господарства передаються неподільними в користування селянам, які мають об'єднатися в трудові хліборобські спілки» [128, с. 77].

Кінцевим результатом запропонованих Директорією земельних перетворень стало загальне невдоволення, зумовлене, не лише характером закону, а й суспільно-політичними обставинами. По-перше, селянство почало довіряти популістським земельним ініціативам більшовиків, оскільки зневіра і розчарування в національних урядах була очевидною. По-друге, на початку 1919 р. Україна перетворилася в арену бойових дій, що не вело до конструктивного розв'язання земельного питання. Разом з тим, українське керівництво 16 січня 1919 р. розпочало підготовку до здійснення аграрної реформи у три етапи. Однак, ведення військових дій на три фронти, проти більшовиків, денікінців та Польщі, Директорії свої реформістські наміри здійснювала на вкрай обмеженій території. Реформістській діяльності перешкождали також урядові чвари – тільки за пів року змінилося три уряди: В.Чехівського, С.Остапенка, Б.Мартоса [122].

Практичні спроби здійснення земельної реформи розпочалися влітку-восени 1919 р., коли ситуація на фронті дещо покращилася. Основним нормативним

актом, що регламентував земельне питання була так звана «Рівненська декларація», яка підтвердила, що земля віддається селянам без викупу [128, с. 72]. Уже 12 квітня 1919 р. була видана «Декларація» Директорії, яка зазначала, що новий уряд «...хоче демократичною земельною реформою задовольнити землею українське трудове селянство. Народні міністри наказують трудовому селянству продовжувати засів своєї та бувшої панської землі, яка законом Директорії УНР остаточно закріплена без викупу за трудящим селянством» [58, с. 517-519].

Таким чином, лавіруючи між спробами задовольнити земельні бажання селянства, та забезпечити повноцінний розвиток господарства в умовах військового стану, Директорія поєднувала у земельному законодавстві християнські правові ідеали соціальної та правової рівності з жорсткими принципами земельної націоналізації, що ґрунтувалися на засадах соціалізму. Директорія виявилася не спроможною розв'язати земельне питання, а законодавство, що регламентувало дану галузь було половинчастим і відповідало ідеям соціалізму з притаманною критикою приватної власності на землю та гаслами соціальної та матеріальної рівності.

Для ЗУНР вирішення земельного питання теж було принциповим і актуальним, однак підходи, як до його законодавчого підґрунтя так і практичної реалізації суттєво відрізнялися від УНР, Української держави П.Скоропадського та Директорії. В опублікованій УНРадою 5 листопада 1918 р. Декларації, окрім проголошення процесу створення демократичної держави та організації органів її управління, було задекларовано основні принципи земельного питання, вирішення якого покладалося на національний парламент, який «...проведе справедливую аграрну реформу, силою котрої земля великих земельних дібр перейде на власність малоземельних і безземельних» [204].

В правовій традиції ЗУНР відомі два земельні законопроекти, перший оголошений С.Голубовичем 4 лютого 1919 р. передбачав узаконення приватної власності, другий був прийнятий 14 квітня і опублікований 8 травня 1919 р.

отримавши назву Земельний закон для ЗУНР [14]. Аграрну реформу було започатковано Законом «Про вивласнення великих табулярних посіlostей», за яким встановлювався порядок конфіскації земель у великих землевласників. Кількість землі, що залишалася у власності колишніх поміщиків, не могла перевищувати 200 моргів (1морг-0,57га.). Націоналізовані землі переходили в тимчасове управління повітових земельних комітетів, які розподіляли їх поміж селянами [207]. Що стосується Земельного закону, то він складався із 33 параграфів, основні положення яких передбачали: а) збереження принципу приватної власності; б) конфіскацію земель поміщиків, церков, монастирів, різноманітних установ, а також набутих із метою спекуляції та тих, що не обробляли власники своїми силами; в) націоналізовані землі переходили до державного земельного фонду, з нього і мали наділятися земельними ділянками безземельні та малоземельні селяни; г) не мали права на отримання землі засуджені за дезертирство з лав української армії, за злочини проти Української республіки, її збройних сил, а також громадяни інших держав; д) особам, що втратили землю внаслідок націоналізації, передбачалося відшкодування збитків. Без компенсації відбирали землі: а) власників, що воювали проти Української держави; б) становили державну власність Австро-Угорщини; в) набуті спекуляцією в роки війни [207].

Таким чином, земельне законодавство ЗУНР, попри свій демократичний характер і практично всеохоплюючий характер проблеми, теж не уникнуло проблем що спіткали національні уряди Наддніпрянської України. Поєднання політичних дилем керівництва, які часто мали радикально протилежний характер, військовий стан та суспільно-політичні умови, визначили провал земельної реформи [260]. Християнська складова земельного законодавства була притаманна усім українським урядам. Її складовими рисами, не зважаючи на різний підхід до вирішення проблеми через одержавлення земель, чи їх

приватизації, було намагання досягнути соціальної справедливості, матеріальної рівності населення, насамперед у плані землеволодіння.

При аналізі християнських основ земельного законодавства періоду національної революції 1917-1920 рр. варто звернути увагу на національну свідомість населення, передусім селянства і його розуміння аграрних перетворень. Дослідник аграрної політики Директорії В.Малкін зазначає, що в ході революції, особливо після 1919 р. відбувся перелом та зміна правової культури селянства, яке усвідомило необхідність переходу від зрівняльного землекористування, яке пропагували партії проурядового спрямування (періоду УЦР та Директорії) до володіння землею на засадах приватної власності (Українська держава П.Скоропадського, ЗУНР) [134, с. 79]. Власне, в цьому і простежувалися кардинальні відмінності у земельному законодавстві національних урядів періоду революції, хоча за існуючих суспільно-політичних обставин, жодна із запропонованих концепцій не мала шансу на практичну реалізацію і цілковите сприйняття селянством.

Таким чином, процес формування національного законодавства в 1917-1920 рр. характеризувався специфічними особливостями, що були обумовлені сукупністю цілого ряду причин, як внутрішнього так і зовнішнього походження. Цивільне законодавство, що покликане регулювати майнові відносини, не отримало належної уваги з боку законотворців Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та ЗУНР. Причиною цього, на нашу думку, є: по-перше – рецепція російського та австро-угорського імперського цивільного законодавства, яке задовольняло, як владу так і населення; по-друге – основну увагу в сфері законотворення національний політичний провід зосередив на розв'язанні земельного питання [133].

Земельне законодавство, в роки національно-визвольної революції, для кожного з національних урядів відзначалося рядом спільних тенденцій та суттєвих відмінностей, як в нормативно-правовому аспекті, так і в свідомісних підходах до

його розв'язання. Соціальні аспекти розвитку державності та політичні ідеї того часу, призвели до того, що в земельному законодавстві Центральної Ради та Директорії простежуються ідеї соціалізму, які визначили принцип ліквідації приватної власності на землю. Конфіскація приватної власності на землю, виходячи з християнського змісту правової системи, була зумовлена не скільки бажанням селян відмовитися від володіння землею, як можливістю конфіскувати землю у великих землевласників. Натомість керівництво Української держави гетьмана П.Скоропадського та ЗУНУ стояло на дотриманні принципу приватної власності.

Аналізуючи християнський зміст земельного законодавства, варто відзначити, що національні уряди сповідували різні демократичні підходи при вирішенні питання наділення селян землею, встановлення черговості отримання землі громадянами. Спільною рисою, що відповідає засадам християнської етики та гуманізму було бажання досягнути соціальної справедливості, однак шляхи цього досягнення були різні, що і призвело в кінцевому випадку до провалу земельного законодавства і невирішеність аграрного питання загалом. Регулювання суспільних відносин у сфері землекористування, в роки національної революції 1917-1920 рр., продемонструвало наявність специфічних правових особливостей, не лише в площині географічного розташування, а й суспільно-політичних та ідейно-духовних підвалин.

Таким чином, основною сферою цивільного законодавства, що отримала розвиток в роки національно-визвольної революції, було земельне законодавство, оскільки розв'язання аграрного питання було найголовнішим соціальним викликом національних урядів. Земельне законодавство доби Центральної Ради, мало яскраво виражений характер проникнення засад християнського права, підтвердженням чого є не лише положення про ліквідацію права власності та перехід земельних володінь у власність народу, а й численні алегорії і порівняння землі та людини, як засадничих рис моральності та християнських ідеалів.

Разом з тим, в період Гетьманату П.Скоропадського, земельне законодавство вирішувалося у ширших практичних цілях з метою забезпечення не ідеологічних стереотипів про право людини на земля, а економічними чинниками. Однак, така позиція Української держави призвела до втрати основної соціальної опори – селянства.

У сфері сімейного законодавства українські національні уряди далі рецепції норм австрійського та російського законодавства не пішли. За винятком, що можна пояснити цілим рядом суб'єктивних та об'єктивних причин, основною з яких була революційна обставина та суб'єктивно менша актуальність вказаної сфери права.

3.3. Християнські засади кримінального й адміністративного права

З перших днів функціонування форм української державності приймається цілий ряд нормативно-правових актів, що регламентують основні сфери життя суспільства та держави. В роки національно-визвольних змагань початку ХХ ст., усі національні уряди першочергово приймали закони про адміністративно-територіальний устрій, суд та правоохоронні органи, що повноцінно втілювали у собі державну політику. Детальне ознайомлення із законодавством УНР та Української держави Г.Скоропадського підтверджує, що основну частину нормативно-правових актів на різних етапах їх розвитку становило адміністративне та кримінально-процесуальне законодавство.

Забезпечення і підтримання порядку в краї було першочерговим завданням усіх національних урядів, однак з прийняттям і реалізацією кримінального права викликало суттєві проблеми. Так, до лютого 1917 р. і початку революційних подій, на території України діяло Кримінальне Уложення 1903 р. Норми кримінального законодавства Російської імперії, що доповнювалися окремими

положеннями, запропонованими Тимчасовим урядом, використовувалися у право обігу УЦР та Української держави П.Скоропадського.

Однак революційні події, геополітичне становище, зміни в суспільно-політичному й економічному становищі на всій території України або на частинах її території, неоднозначні наслідки Першої світової війни, події громадянської війни тощо «розводили» кримінальне законодавство кожного державного утворення за різними напрямками [257]. Аналізуючи християнську сутність кримінального законодавства 1917-1920 рр., варто зауважити, що воно не мало цілісної системи кримінально-правових норм, відповідних правоохоронних органів, кадрів для таких органів, досить стабільної практики його застосування. Виходячи із ситуації, усі пов'язані з кримінальним правом питання зазвичай вирішувалися на основі кримінально-правових норм імперії Романових або керуючись, так званою «революційною правосвідомістю» [258].

Після жовтневого перевороту в Петрограді, УЦР опинилася безпосередньо перед загрозою більшовицької агресії, що стало визначальним стимулом на шляху правотворчої діяльності. Наявні соціально-економічні події доповнилися загрозою початку війни з більшовиками і протидії політичній опозиції, яка віддавала перевагу ідеям більшовизму. Виходячи з обставин, що склалися Центральна Рада прийняла закон про правонаступництво від 25 листопада 1917 р., згідно з яким усі російські закони, видані до 27 жовтня 1917 р., залишались чинними, а Центральна Рада мала право видавати нові закони та скасовувати старі від імені УНР [73]. Такий крок, був зумовлений насамперед нестачею часу для розробки власних кримінально-процесуальних норм права та їх практичного поширення та реалізації на території держави.

На першому етапі функціонування Центральної ради основними у судовій практиці були норми кримінального та кримінально-процесуального законодавства імперії Романових, а саме «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 та «Статут Кримінального Судочинства» 1864 р., а також XV том

Зводу законів Російської імперії – «Кримінальне уложення» 1903 р. Останнє з погляду кодифікаційної техніки була першим в історії Росії кодексом кримінального права, який складався з загальної і особливої частин. Сформований зі 775 статей кодекс визначав злочин як діяння, заборонене законом під страхом покарання. Попри широке правове поле, в дію був введений 1906 р. тільки розділ про державні злочини та деякі окремі статті «Кримінального уложення» [151].

УЦР зважаючи на зростаючу злочинність, анархію змушена було приймати власні закони, для забезпечення громадського і державного правопорядку. Підтвердженням цьому може служити прийняття 20 листопада 1917 р. циркуляру «Головуючим Судових Палат», у якому зазначалося, що Генеральний Секретаріат, як виконавчий орган Центральної Ради, робить усе можливе для мирного безболісного переходу України до нових форм державного життя [93; 94]. Однак, зволікання з прийняттям власного кримінального законодавства, призвело до його повної неефективності. Так, наприкінці квітня 1918 р. Центральна Рада прийняла «Інструкцію військовому революційному суду» [73, с. 9]. У відповідності до «Інструкції» суд не був постійно діючою установою, а формувався відразу після надходження інформації про вчинення злочину. У судовому засіданні не брали участь присяжні засідателі, а вирок суду не підлягав касаційному та апеляційному оскарженню [79, с. 2-4].

Безпосередньо сам судовий орган – військовий революційний суд створювався «у випадках убивства, підпалу, зґвалтування, грабіжництва і розбою владою, губернського коменданта» [154, с. 128)]. Попри не зовсім демократичні норми правосуддя, зумовлені насамперед військовим станом, прийняття даного нормативного закону мало вагоме значення для подальшого розвитку системи судочинства. Характерною рисою «Інструкції» було те, що в ній містився цілий ряд норм і положень, кардинально відмінних від дореволюційного російського законодавства в галузі судочинства.

Таким чином, кримінальне законодавство Центральної Ради було

незавершеним. Рецепіювання норм кримінально-процесуального законодавства Російської імперії та постанов Тимчасового Уряду призвели до недієздатності системи судочинства в умовах військового стану. Започатковані в «Інструкції військовому революційному суду» норми кримінального законодавства отримали розвитку в період Директорії УНР, оскільки були повністю ліквідовані гетьманським урядом Української держави [152].

Гетьманський уряд, з перших днів проголошення Української держави у правотворчій діяльності пішов шляхом вибіркової ліквідації законодавства Центральної ради, що не відповідало як їх політичним переконанням, так і соціально-економічним умовам розвитку держави. Першочергово були ліквідовані правові акти, що стосувалися адміністративного та кримінально-процесуального права, системи судочинства. Були скасовані закон УЦР «Про утворення Генерального суду» та закон «Про заведення апеляційних судів» [73]. Однак гетьман П.Скоропадський допустився тієї ж помилки, що і Центральна Рада. Відмовившись від правової спадщини своїх попередників, у своїй діяльності Українська держава керувалася законодавством Російської імперії. У сфері кримінального права була відновлена дія «Устава о наказаних» 1864 р., «Уложение о наказаних уголовных и исправительных» 1845 р. у редакції 1885 р. Одночасно варто відзначити, що даних правових актів вносилися гетьманським урядом окремі зміни, зумовлені насамперед особливостями форми державного устрою.

Загалом кримінальне законодавство Української держави формувалося у рамках організації системи судочинства та її правової бази. Одним із перших законів, що передбачав кримінальну відповідальність був закон «Про військову підсудність» від 30 травня 1918 р., а також затверджена постанова Ради міністрів від 26 липня 1918 р. «Про деякі тимчасові заходи до охорони державного порядку і громадського спокою» [73, с. 244]. Так, у відповідності до закону «Про військову підсудність» військові суди отримували широкі повноваження та здійснювали

правосуддя по відношенню усіх військовослужбовців: «за всі злочини, зазначені в військовому уставі про кари і за ті з зазначених в загальних карних законах службових злочинств, які порушують обов'язки по службі військовій» [243].

Зважаючи на умови зовнішньої загрози, повноваження військових судів доби Гетьманату поширювалося і на цивільне населення, яке в порядку звичайної підсудності підлягало у випадках ухилення від проходження військової служби та неприбуття на навчальні збори, а також в тому випадку, коли вони разом з військовими скоїли службовий злочин [155]. Військовому суду підлягали також цивільні особи, які раніше проходили службу чи перебували на навчальних зборах, скоїли злочин в період перебування у війську, то вони підлягали також військовому суду [243].

Характеризуючи положення закону «Про військову підсудність» в контексті християнських правових засад, варто зауважити, що перелік злочинів і передбачених відповідно до них покарання були достатньо жорсткими, однак всі вони виходили із засад дотримання державної безпеки і політичної стабільності. Так, у випадку вчинення цивільними особами під час війни чи військового стану таких злочинів як: зрада, шпигунство, повстання проти влади, вбивство, розбій, підпал, зґвалтування, опір владі, знищення військового майна, вони підлягали військовому суду в порядку виняткової підсудності [155]. Разом з тим, достатньо демократичні норми кримінального правосуддя, у відповідності до даного закону були передбачені, до громадян, що проживали на території захопленій у ході військових дій. Останні підлягали військовому суду в порядку виняткової підсудності у випадках: а) при відсутності в даній місцевості загальних судів – за всі злочини; б) при існуванні загальних судів – за окремі злочини (наприклад, шпигунство, опір владі) [243].

На користь дієвості закону «Про військову підсудність» свідчить той факт, що він не був ліквідований з приходом до влади Директорії, і до 1 квітня 1919 р., як зауважує С.Оверчук, у відповідності до нього, військовослужбовці підлягали

військовому суду за всі злочини, не виключаючи і тих випадків, коли вони разом з цивільними брали участь в загальних злочинах [155].

У рамках організації системи військового та надзвичайного судочинства, 21 червня 1918 р. гетьманом Павлом Скоропадським був затверджений закон «Про організацію військово-судових установ та їх компетенцію» [73, с. 9]. Даний закон визначав юрисдикцію військових судів як загального, так і спеціального характеру в сфері правовідносин, пов'язаних з деліктами, оскільки відповідно до їх компетенції їм були підвідомчі справи як щодо військових, так і щодо цивільних осіб.

Окреме місце в системі кримінального права Української держави П.Скоропадського займає постанова Ради міністрів від 26 липня 1918 р. «Про деякі тимчасові заходи до охорони державного порядку і громадського спокою». Дана постанова була доповненням закону від 30 травня 1918 р. про військову підсудність і передбачала, що до компетенції надзвичайних військових судів «відносяться також всі злочинства проти державного устрою України, напад на урядових осіб цивільного відомства при виконанні або з приводу виконання ними службових обов'язків, навмисне знищення або пошкодження майна, коли таке знищення або пошкодження переслідується в порядку державного обвинувачення, і фальшування грошових знаків» [216].

За тиждень до здійснення антигетьманського перевороту, 8 листопада 1918 р. була прийнята постанова «Про тимчасові правила розпорядку ведення в військових судах справ виключної підсудності». Основоположною нормою передбаченою постановою, було те, що в разі закінчення попереднього слідства по даних справах, вони передавались прокурору того вищого військового суду, в межах територіального відання якого вчинено злочин. Останній, в свою чергу, зобов'язувався передати справу з актом обвинувачення у відповідний штабний суд [154].

Попри активні спроби формування кримінального законодавства періоду

гетьманської держави, вагомий вплив на систему судочинства і правове становище мала окупаційна австрійська та Німецька адміністрація. Виходячи з цього, значну кількість кримінальних справ того часу, розглядали військово-польові суди Німеччини та Австро-Угорщини. Початок втручання окупаційної адміністрації в кримінальну юрисдикцію українських урядів розпочалася, ще в період УЦР, коли 25 квітня 1918 р. генерал-фельдмаршал Ейхгорн видав наказ, у відповідно до якого військово-польові суди мали право розглядати кримінальні справи щодо всіх жителів України, які не перебували на службі в регулярних військових частинах. Даний наказ мав загальний характер і в ньому не були передбачені конкретні види злочинів і відповідні санкції [244].

Таким чином, кримінально-процесуальне право в Україні період Центральної ради та гетьманату, незважаючи на складі геополітичні та соціально-економічні умови розвитку держави, достатньо активно розвивалося однак у напрямку формування надзвичайного законодавства. Гетьман П.Скоропадський відмовився від низки позитивних демократичних правових норм запроваджених Центральною Радою. Основна увага приділялася військово-польовим судам, до компетенції яких справи і цивільного населення.

Окрему сторінку в становленні кримінального законодавства в роки національно-визвольної революції 1917-1920 рр. займає період Директорії. Зважаючи на найтриваліший період перебування при владі, загострення внутрішньо та зовнішньополітичної ситуації в краї призвели до посилення заходів формування власної законодавчої бази і особливо кримінального законодавства. Дослідниця кримінального законодавства 1917-1920 рр. В.Землянська слушно зазначає, що рамках формування кримінального законодавства «Директорія обрала той же шлях, що й гетьман Скоропадський – частково скасовувати одні і відновлювати чинність інших законів в залежності від їх політичних інтересів» [73]. Загалом у правовій площині цей період була продовженням доби Української Центральної Ради УНР, тому своєю декларацією 26 грудня 1918 р. Директорія

відновила закони УНР [93].

Зміст законодавства Директорії визначали важкі геополітичні умови, зокрема ведення постійної військової боротьби проти більшовиків та денікінців. В умовах небезпеки державного устрою, жорсткі правові рамки були необхідністю, що нівелювали дотримання демократичних засад та християнських правових ідеалів. Разом з тим на кримінальному законодавстві Директорії чітко простежується вплив християнської етики та засад соціальної і національної справедливості [35]. Виходячи з ситуації що склалася, Директорія видала дві постанови: «Про анулювання на території України чинності всіх законів та декретів як так званого Совітського Українського, так і Совітського Російського Уряду, і про відновлення чинності законів УНР» [233; 239] від 17 травня 1920 р. і «Про анулювання на території України чинності всіх законів та декретів так званого Російського «Правительства Юга России» (Денікінського), і про відновлення чинності законів УНР» [221] від 21 травня 1920 р., які передбачали, що з дня звільнення від ворога території України на ній відновлюється чинність всіх законів та декретів Української Народної Республіки [96].

Постійний військовий стан, відсутність чіткого адміністративного впливу на місця призвели до тягучості творення кримінального законодавства Директорією УНР. За місяць до припинення діяльності, 4 жовтня 1920 р. був виданий Закон «Про відновлення чинності судової влади УНР та надання напряду справам, що виникли у відповідних органах окупаційної влади» [26], який передбачав, що у міру звільнення терену України від окупаційної влади мають відновлювати чинність органи судової влади УНР, а всі карні присуди, винесені за окупації, вважати недійсними і надсилати їх на перегляд судовими органами УНР [96].

Загроза більшовицької окупації і бажання забезпечити стабільний політичний і соціально-економічний розвиток визначали зміст законодавства в тому числі й кримінального. В країні, яка перебувала у стані постійних військових

дій зростала злочинність, що проявлялася у мародерстві, грабежі, розкраданні державного майна, дезертирстві.

Таким чином, кримінальне законодавство періоду Директорії, у своїй особливій частині розвивалося виходячи насамперед з потреб посиленої боротьби з такими видами злочинів, як злочини проти держави (дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади; шпигунство; пропаганда війни; бандитизм та ін.), злочини проти власності (крадіжка; грабіж; розбій; умисне знищення або пошкодження майна та ін.), господарські злочини (спекуляція; виготовлення спиртних напоїв і торгівля ними та ін.), службові злочини, військові злочини [96].

Закономірно, що першочергового вирішення вимагали злочини проти держави, для запобігання яким 15 серпня 1919 р. було видано постанову «Про тимчасові правила щодо засобів боротьби з діяльністю окремих осіб, яка загрожує республіканському ладу, спокою і внутрішньому порядку УНР» [235]. Дана постанова визначала чітку відповідальність для осіб, які були запідозрені у діяльності, що несла загрозу республіканському ладу і внутрішньому порядку. Мірою покарання за такий злочин було затримання і утримання під арештом на строк необхідний для проведення відповідного розслідування і доведення провини арештованого чи її спростування. Після закінчення строку, зазначеного в постанові, арештований звільняється, а справа після докладного з'ясування зі всіма матеріалами через міністра внутрішніх справ вноситься до Особливої наради з міністрів внутрішніх справ, юстиції й військового, яка виносить рішення про закриття справи або про висилку винних у певну місцевість строком до одного року [96].

У рамках аналізу кримінального законодавства у сфері дотриманню державної безпеки варто звернути увагу на Закон «Про карну відповідальність за образу національної честі та достоїнства» прийнятий 24 січня 1919 р. [229]. У відповідності до даного закону для осіб, які вчинили образу словом, на письмі або

вчинком як громадянина УНР, так і будь-якої народності УНР, передбачалося тюремне ув'язнення. В контексті даних правових норм, 28 лютого 1919 р. був прийнятий Закон «Про відновлення гарантій недоторканності особи на території Української Народної Республіки» [143, с. 63-64.].

Надзвичайно гостро для розв'язання для Директорії була боротьба з більшовицькими агітаторами, які неодноразово направлялися в українські військові частини чи адміністративні округи, здійснювали агітацію і підкуп на користь більшовиків, чим дестабілізували внутрішньополітичну ситуацію в країні, підривали бойовий дух солдат та цивільного населення. Для протидії більшовицьким агітаторам Головний Командувач Військ УНР Симон Петлюра 12 жовтня 1920 р. видав наказ, який передбачав, що представники як військової, так і цивільної влади в районі розташування армії повинні виявляти найбільшу енергію і вживати рішучих заходів до викриття злочинних елементів, ворожих Республіці та її владі [34]. принципи проголошені до даного наказу можна віднести до надзвичайного кримінального законодавство, оскільки передбачали жорсткі і чіткі рамки затримання, здійснення правосуддя та винесення вироку засудженим. Так, на всіх заарештованих відразу порушувалися кримінальні справи, без жодних часових зволікань затримані переходили до компетенції Надзвичайного Суду, а вирoki здійснювалися одразу [97].

Жорсткі правові вимоги були зумовлені об'єктивними обставинами воєнного часу і в контексті збереження державної безпеки, соціальної стабільності і психологічного налаштування військових, мали виправданий характер. Характеризуючи християнську складову даного наказу, варто звернути увагу на те, що Біблія, як в Старому так і Новому завіті, пропонує суворі методи покарання, навіть смертну кару, для осіб, що вчинили різноманітні злочини, в тому числі й під час військових дій. Так в посланні від Луки, 19: 27 мовиться: «А тих ворогів моїх, які не хотіли, щоб я над ними царював, приведіть сюди, і на очах моїх повбивайте!» [12]. Ці біблійські рядки відображають духовну правоту

боротьби за державну самостійність і жорстке покарання тих, хто зазіхає на її цілісність.

Вартим уваги дослідників кримінально-процесуального законодавства Директорії є Закон «Про карну відповідальність за вчинки проти національного розвитку українського народу» виданий 22 жовтня 1920 р. [238; 96]. Цінність даного закону полягає в тому, що в боротьбі за дотримання державного суверенітету пріоритетним визначався національний розвиток українського народу. Кримінальна відповідальність передбачалася, таким чином, не лише за посягання на суверенітет і добробут УНР, а й на права звичайних громадян, пониження їх національних прав.

Ціла низка нормативно-правових актів Директорії була спрямована також і на боротьбу із мародерами, шахраями та саботажем, що повинно було забезпечити фінансову стабільність в державі. Так, на охорону державної власності був спрямований Закон Ради Міністрів УНР «Про підвищення кари за недбайливу охорону, присвоєння, розтрату або знищення скарбового майна» [219], виданий 1920 р. Також на боротьбу з шахрайством було націлено виданий 18 липня 1919 р. Закон «Про шахрайство» [228]. Даний закон складався з витягів артикулів зі Статуту про покарання, що накладалися мировими суддями, та із Уложення про покарання. Тут розрізнялося шахрайство, що не перевищувало суми у 300 крб., і таке, що сягало за 300 крб. Міра покарання за вчинення шахрайства підвищувалась відповідно до кількості скоєних неправомірних дій, а також у разі обтяжуючих обставин, які визначались у законі [96].

Особливу увагу законодавці Директорії приділяли боротьбі з саботажем, який виникав спонтанно і носив різноманітні форми. Дослідник кримінального права Директорії Е.Кісілюк зазначає, що ознаки поняття саботажу тоді були майже не з'ясовані, і не існувало ніякої змоги точно й ясно визначити його межі [98]. Саме в контексті боротьби із саботажем та його запобіганню 3 вересня 1919 р. був розроблений законопроект «Про саботаж» [231]. У даному

законопроекті було запропоновано визначення поняття «саботаж», який за формами здійснення поділявся на простий і службовий, які, у свою чергу, розрізнялися як саботаж, вчинений без попередньої згоди, і саботаж, вчинений за попередньою згодою. Міра покарання підвищувалась відповідно до обтяжуючих обставин, які зазначалися у законі [231].

Постійний військовий стан у якому перебувала УНР періоду Директорії, об'єктивно вела до погіршення психологічного і морального клімату не лише в середовищі військового чи цивільного населення, а й серед урядовців, які володіючи інформацією відносно реального стану справ, намагалися забезпечити власні матеріальне становище – зберегти те що було чи набути нове. Законодавство намагалось запобігти поширенню службової злочинності, основним виявом якої була крадіжка, саботаж роботи, що вело до нехтування службових обов'язків та висунення на перший план особисту користь. Визначальною причиною службових злочинів, окрім бажання наживи, було те, що в умовах тогочасного життя службові злочини могли лишитись не тільки безкарними, але й цілком невідомими [96].

Рецепійоване російське кримінальне законодавство у сфері службових злочинів передбачало покарання, яке однак не було дуже суворе і не могло запобігти у вчиненні злочину, якщо мотиви було набагато корисними в матеріальному плані. Зважаючи на наслідки, що несли дані злочини для економіки держави та її політичної стабільності, керівництво Директорії зосередило увагу на посиленні державного контролю за службовцями і значно посилила міру покарання за даний вид злочинів. Окрім того, кримінальна відповідальність була передбачена також для приватних осіб, які, так виступали співучасниками. Кінцевим результатом даних законодавчих ініціатив було прийняття 31 жовтня 1920 р. закону «Про підвищення кар за деякі службові злочини та злочини, які передбачено атр. 294 ч. 1, 296 ч. 2, 298 і 303 Уложения про покарання» [215].

Кримінальне законодавство в сфері запобігання та регулювання правопорушень у службовій діяльності поєднувалося із протидією спекуляції, що було актуальним зважаючи на вкрай складну економічну ситуацію в країні. Так, 26 січня 1919 р. уряд Директорії затвердив Закон «Про спекуляцію» [33]. Окрім регулювання боротьби із спекуляцією, було запропоновано юридичне поняття терміну «спекуляція». Якщо в попередньому імперському законодавстві не було регламентовано покарання за спекуляцію, то даний закон встановлював покарання у відповідності до розміру незаконно отриманих прибутків.

Закон передбачав відповідальність за спекуляцію як промисел, за користування правом торгівлі без промислового свідоцтва, за складання умови на продаж або постачання предметів або матеріалів, або в переуступці права за такою умовою з метою одержання тільки різниці у ціні, а також за перевищення встановлених владою й оголошених до загального відома цін. У всіх випадках, крім основного покарання, могли бути призначені ще й додаткові [97]. Особливі повноваження закон надавав міністру внутрішніх справ, який у погодженні з міністрами юстиції та торгу й промисловості мав право додати до призначеного покарання ще й заборону перебувати в деяких місцевостях України. Достатньо сувора відповідальність, згідно закону передбачалася за підготовку та спробу вчинення спекуляції, а також за співучасть у ній.

Особливістю кримінального законодавства, що регламентувало боротьбу із саботажем, була надзвичайна процедура судочинства по відношенню до правопорушників. Усі справи пов'язані зі спекуляцією повинні були розглядатися у порядку публічного обвинувачення, а зважаючи на нагальність розгляду кримінальних справ та військовим станом, вони розглядалися поза чергою.

Військовий стан формував специфічну правову базу, що була покликана забезпечити не лише політичну стабільність, а й боєздатність військ. До поширюваного у середовищі військових саботажу додавалося пияцтво та дезертирство. Саме для протидії даним злочинам, 31 липня 1919 р. було прийнято

Закон «Про карну відповідальність за продаж або відпуск спиртних напоїв військовим» [226]. основним завданням закону була боротьба із пияцтвом серед козаків і старшин, який значно посилював карну відповідальність громадян за вчинення таких протиправних дій.

Військовий стан, у якому перебувала Директорія, спричинився до розвитку кримінального законодавства у сфері регулювання військових злочинів. Саботаж і дезертирство стало звичайним явищем серед військовослужбовців, поєднання з актами мародерства, та іншими карними злочинами, вимагали чіткого законодавчого регулювання даної правової сфери. Дотримання військової дисципліни стало першочерговим завданням керівництва Директорії, а тому 24 травня 1919 р. було введено в дію Дисциплінарний статут [229]. Прийняття даного наказу було зумовлене тим, що в Червоній армії схожий статут діяв з січня 1919 р. і мав суттєвий вплив на посилення дисципліни та бойового духу армії більшовиків. Для запобігання дезертирству, 21 жовтня 1919 р. був виданий Закон «Про підвищення військовим кари за дезерцію під час війни» [224] та Закон «Про зміни і доповнення існуючих законів щодо кар за переховування дезертирів та за іншу допомогу їм» [223]. Дані правові акти, доповнювали кримінальне законодавство, оскільки визначали норми поведінки і проходження служби військовослужбовців, одночасно вказуючи на злочини, що могли ними вчинятися.

Для запобігання поширенню злочинів серед військових уряд Директорії 26 січня 1919 р. видав Закон «Про Надзвичайні військові суди» [30]. Основоположною нормою даного закону було створення Надзвичайних військових судів у місцевостях, оголошених перебувати на військовому стані або на стані облоги. Ці суди у своїй роботі керувалися існуючим на території УНР загальним та військовим кримінальним законодавством. Надзвичайні військові суди згідно з тяжкістю передбачених законом суспільно небезпечних діянь накладали два види покарання: а) кара на смерть і б) строчна або безстрочна

каторга, або арештантські відділи, або строчна в'язниця усіх родів і грошова кара [98].

Прийняття закону «Про Надзвичайні військові суди» мав суттєвий резонанс, була здійснена класифікація військових злочинів, визначені механізми їх кримінальної визначеності. Однак, з часом, виникла необхідність розширення правового поля кримінальної відповідальності за злочини. Так, у прийнятому 4 серпня 1920 р. Законі» Про деякі зміни закону 26 січня 1919 р. про Надзвичайні військові суди», розрізнялось уже три види покарання: а) кара на смерть; б) строчна або безстрочна каторга і грошовий штраф; в) строчна в'язниця усіх родів [218].

Хоча, власне, християнський характер має порядок амністії періоду національної революції 1917-1920 рр. Аналіз кримінального законодавства, чинного на території України в період 1917-1920 років засвідчує, що на українських теренах остаточно утвердилася «чуттєва» морально-правова реальність (П. Сорокін). В законодавчих актах превалюють згадки про корисливі злочини (діапазон яких надзвичайно широкий – від тілесних ушкоджень і крадіжки і аж до державної зради і військових злочинів). Такий стан речей є цілком очевидним, якщо взяти до уваги соціокультурні умови, в межах яких формувалося це законодавство. Йдеться, насамперед, про загальноєвропейські зміни світоглядних настанов, які сформувалися і реалізовувалися в полі постніцшеанівської культури (нівелювання цінності християнського Бога і ролі християнської церкви в житті суспільства).

Це питання досить детально вивчалася вітчизняними дослідниками, серед яких заслуговує уваги публікація Кісляка Є. «Розвиток кримінального законодавства доби директорії» [96]. Вивчивши законодавство революційної доби, дослідник зосереджує свою увагу на ряді законодавчих актів [31; 32; 235; 231; 236; 217]. Законодавчі акти Директорії, що регулювали застосування амністії для

злочинців, є прикладом впливу християнських правових норм та етики: амністія, за своєю природою, є різновидом прощення.

Таким чином, кримінальне законодавство періоду національно-визвольної революції 1917-1920 рр., становило основний масив нормативно-правової бази і характеризувалося специфічними рисами, зумовленими умовами військового стану та суспільно-політичними обставинами розвитку. Прихід до влади Центральної Ради ознаменувався застосуванням у кримінальному законодавстві нормативних актів колишньої Російської імперії та Тимчасового уряду. Гетьманат П.Скоропадського ліквідував правові акти, що не відповідали інтересам Української Держави, залишивши основний масив попереднього законодавства. Схожим шляхом при формуванні кримінального законодавства пішла Директорія, період якої ознаменувався виданням значної кількості законів та постанов, що регулювали кримінальні правовідносини. Недоліком Директорії, не зважаючи на вагомий правовий масив, була відсутність чіткої законотворчої процедури й системи нормативно-правових актів.

Характеризуючи кримінальне законодавство українських національних урядів у роки революційної боротьби 1917-1920 рр. варто зауважити, що воно відображало засади традиційної української правосвідомості, яка ґрунтується на християнських правових доктринах. Вплив християнської етики та права на норми кримінального та адміністративного права був зумовлений також умовами суспільно-політичного розвитку, оскільки дотримання високих етичних та демократичних правових норм, було засобом до досягнення політичної стабільності та національного компромісу.

Отже, характеризуючи кримінальне та адміністративне законодавство українських національних урядів у роки революційної боротьби 1917–1920 рр., варто зауважити, що воно відображало засади традиційної української правосвідомості, яка природно ґрунтується на християнських правових доктринах. Вплив християнської етики та права на норми кримінального та адміністративного

права був зумовлений також умовами суспільно-політичного розвитку, оскільки дотримання високих етичних та демократичних правових норм вважалося засобом до досягнення політичної стабільності та національного компромісу.

3.4. Християнські засади судочинства 1917-1920 років

Система судочинства періоду української національної революції 1917-1920 рр. була вкрай важливою, зумовлювалася потребою реформування і заміни старого імперського законодавства, а також встановлення нових демократичних норм права, які б регулювали процес судового розгляду справ. При аналізі системи судочинства та розкритті її християнських засад варто зосередити увагу, що умови в яких відбувалося творення національного законодавства, характеризувалися як подіями громадянської війни, так і протистоянням з Тимчасовим урядом, білогвардійцями та більшовиками. Воєнні дії створювали специфічні умови розвитку системи судочинства, оскільки вимагали жорстких принципів і норм покарання винних за вчинені ними злочини. Одночасно варто погодитися з думкою сучасних дослідників цієї проблеми, що не зважаючи на суспільно-політичні умови, в яких творилося національне судове законодавство, цей процес здійснювався під впливом передових демократичних устроїв [269].

Становлення системи судочинства і його правового закріплення відбувалося в кілька етапів. В цьому плані доцільно погодитися з думкою сучасного дослідника О.М.Мироненка, що судова система України перебувала в підпорядкуванні центру: «У перші пореволюційні місяці на Україні судова система майже нічим не відрізнялась від інших територій Росії, де Тимчасовий уряд ліквідував військові польові суди, станові «особливі присутствія», посади земських начальників, відновив діяльність мирових судів, які були скасовані ще на

Україні ще у 1889 році, за виключенням Одеси, Харкова привів судові установи у відповідність з першою редакцією «Судових інститутів 1864 року» [138, с. 69].

Реформування системи судочинства УЦР здійснювалося в рамках реалізації цілісної політичної реформи української держави і формування правових засад її функціонування. Основоположно функції контролю за організацією системи судочинства формування її правової бази були покладені на національний уряд – Генеральний секретаріат, створення якого було передбачено I Універсалом Центральної Ради, а кількісний склад затверджений постановою Малої Ради УЦР від 29 липня 1917 р. [215].

Необхідність організації системи судочинства на нових демократичних і національних засадах доводили і українські юристи, які 13-14 червня 1917 р. провели у Києві з'їзд, у ході якого було прийнято рішення про необхідність «творення і застосування українського права згідно даних науки, життя і правосвідомості». Судочинство повинно було вестись «на мові того народу, серед якого суд відбувається» [150]. Судові та нотаріальні посади повинні були займати українці або особи, що володіли українською мовою та знали місцеві умови. З'їзд створив комісію для складання словника української правової термінології і комісію для видання всіх чинних нормативних актів українською мовою. Центральній Раді запропоновано зробити українську судову систему, незалежну від російської, та створити для керівництва нею як найвищу судову інстанцію Вищий крайовий суд, а для проведення реформи судової системи створити на місцях інститут судових комісарів [151].

Безпосередня робота по організації системи судочинства розпочалася з Декларації Генерального секретаріату оголошеної 9 липня 1917 р. В.Винниченком, як главою українського уряду. У змісті Декларації окрім визначення загальних засадничих функцій Генерального секретаріату, як виконавчого органу Української держави були окреслені завдання Секретаріату судових справ [269, с. 19]. Основним завданням, яке ставилося перед профільним

секретаріатом було: «підготовка судових інституцій в Україні до тих форм і до того стану, в якому вони повинні бути в автономній Україні» [53]. Визначалися також основні етапи і напрямки здійснення реформаційної діяльності системи судочинства. Першочергово передбачалося провести роботу з українізації і демократизації судів і створення відповідних законопроектів. Виходячи з декларованого статусу автономії України в складі Росії, в декларації чітко передбачалося, що, норми новоствореного права системи судочинства повинні відповідати виключно автономному статусу держави [53].

Українізація і демократизація судів були ключовими в процесі становлення національної системи судочинства, однак обмежені декларативні рамки автономії не дозволяли радикально змінювати усталені норми права, рецепційовані з правової системи імперії Романових. Показово також і те, що керівником Секретаріату судових справ був призначений економіст, громадський і політичний діяч, член УСДРП В.Садовський, який не мав жодних практичних навиків в даній галузі. Особливістю організаційного моменту в системі організації системи судочинства було те, що за «Інструкцією Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату» від 4 серпня 1917 р. дана посада не передбачалась [29, с. 1].

Декларацією Генерального секретаріату було покладено початок формуванню судової системи Української Народної Республіки. Подальша реалізація по організації системи судочинства була покладена на III Універсал ЦР, зміст якого підтверджує глибокий вплив християнських ідеалів на процес формування правової основи судоустрою країни. В III Універсалі чітко визначалася форма судової системи УНР: «Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу» [100, с. 40]. Головним керуючим органом згідно зм4істу Універсалу визнавався Генеральний Секретаріат судових справ, на якого було покладено завдання «упорядкувати судівництво й привести його до згоди з правними поняттями народу» [100]. Як впливає зі змісту Універсалу, основним завданням у процесі формування системи судочинства було

дотримання християнських принципів справедливості та гуманізму, реалізація яких не повинна була виходити за рамки «правних понять народу» тобто тих правових засад, що формувалися під впливом норм звичаєвого права, народної філософії та християнської етики.

Реалізуючи основні положення III Універсалу в сфері організації системи судочинства, 23 листопада 1917 р. на засіданні Малої Ради було заслухано зміст законопроекту Генерального секретаріату судочинства про формування судових вироків. Результатом обговорення даного законопроекту було його прийняття 27 голосами проти одного у редакції: «Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки» [201, с. 407-408].

Генеральне секретарство судових справ на чолі з М.Ткаченком розгорнуло активну діяльність по реформуванню судової системи. До вироблення нової української правової основи, вказувало секретарство, судам належить керуватися крім наявних законів «колективною волею свідомого народу», «революційними ідеалами соціальної справедливості» тощо. Така тенденція у судочинстві мало чим відрізнялася від більшовицької програми реформування судочинства. Разом з тим Генеральний секретар секретарства судових справ вказував на необхідність побудови в Україні правової держави, «організації правового устрою».

Результатом цієї діяльності було прийняття УЦР 15 грудня 1917 р. закону «Про утворення Генерального суду», як тимчасового судового органу, що буде діяти на території Української Народної Республіки до прийняття Українськими Установчими зборами її Конституції. Відповідно до ст. 1 Закону Генеральний суд складався з трьох департаментів: цивільного, карного і адміністративного. Він був вищою судовою інстанцією в Україні й здійснював нагляд над усіма судовими установами і діяльністю працівників судових органів. Судді Генерального суду, яких було 15 осіб, отримували звання генеральних суддів. Вони обиралися Центральною Радою за поданням Генерального секретаріату судових справ на термін до прийняття Конституції УНР [249; 250].

Варто відзначити, що окремі з положень даного закону носили половинчастий характер, так у відповідності до ст. 3 повноваження членів Генерального Суду – «до затвердження Генерального Суду на основі конституції – визначалися дореволюційним російським законодавством, зокрема «Учреждением Судебных Установлений» [201].

Одночасно із визначенням основних напрямків реформування системи судочинства, створювався інститут прокуратури, які у відповідності до ст. 6 Закону «Про утворення Генерального суду» підпорядковувалися прокурору обраного генеральним секретарем судових справ. Регламент діяльності прокуратури вироблявся нею і затверджувався генеральним секретарем судових справ [269, с. 20].

Таким чином, процес формування системи судочинства і норм законодавства, що її регламентували, відбувався у складних політичних, військових, соціальних та міжнародних умовах, що не могло не позначитися на характері та змісті законодавчої бази. Певна половинчастість і посилення на нормативно-правову базу колишнього імперського законодавства поєднувалося із спробою українізації та лібералізації судового процесу зокрема і законодавства в цілому. Не зважаючи на загрозу більшовицької окупації і початок громадянської війни, проблему міжнародного визнання УЦР на межі 1917-1918 рр. і надалі продовжувала успішну законотворчу діяльність у сфері формування судових та прокурорських органів влади.

Про всеосяжний характер перетворень системи судочинства свідчить той факт, що 17 грудня 1917 р. Мала Рада ухвалила Закон про апеляційні суди в УНР, а 23 грудня (ст. ст.) 1917 р. було прийнято «закон про умови обсаджування і порядок обрання суддів Генерального та апеляційного судів». У відповідності, до даного нормативно-правового акту «посади судді і прокурора Генерального і апеляційного судів можуть займати особи з вищою освітою. За обрання – 3/5 голосів присутніх членів Центральної Ради, суддями можуть бути і особи без

вищої освіти». Порядок винесення кандидатур на суддівські посади забезпечує Генеральний секретар судових справ, який подає на розгляд Центральної Ради список кандидатів, а Центральна Рада шляхом таємного голосування звичайною більшістю голосів їх обирає [202, с. 63-64].

Реалізація даного Закону розпочалася після заяви 2 січня 1918 р. Генерального секретаря судових справ М.Ткаченка, про необхідність термінового обрання суддів, бо судові палати вороже ставляться до законів і постанов Української Республіки [202, с. 68]. В цьому аспекті чітко простежується обмежений характер судового законодавства, оскільки не відійшовши від норм імперського російського права, УЦР впродовж 10 місяців свого існування покладали вирішення усіх судових справ на судові палати, що були пережитком імперського законодавства і функціонували з дозволу Тимчасового Уряду. Після заяви керівника секретаріату судових справ Мала Рада таємним голосуванням обрала 8 членів Генерального суду і 8 членів Київського апеляційного суду.

Черговим етапом в процесі формування системи судочинства було прийняття IV Універсалу і створення нового уряду на чолі з В.Голубовичем, Про взаємозалежність адміністративної реформи та системи судочинства свідчать слова керівника УЦР М.С.Грушевського, який в інформаційній статті «Новий поділ України» писав: «сі землі мали б служити округами при виборах до Українських Всенародних зборів «Сейму», до них мала б бути пристосована адміністративна й судова сіть» [46, с. 215]. Подібна заява керівника УНР свідчила про актуальність вирішення питань пов'язаних із судочинством і забезпечення його правової бази. Для реалізації даного завдання був підготовлений проект закону «Про організацію судів Республіки по землях». Однак на практиці реалізувати даний законопроект не судилося.

Після реалізації досягнутих домовленостей під час Брестських мирних переговорів, 1 березня 1918 р. Центральної Ради повернулася до Києва разом з німецькими та австрійськими військами, почали створюватися військово-польові

суди, що було безпосередньою вказівкою нових військових союзників. Відтак було порушено процес становлення національного судочинства, військово-польові суди керувалися німецьким законодавством, а тому в судочинстві почала панувати суб'єктивність та правове свавілля. Закономірно, що з послабленням української влади німецькі військові інститути активно привласнювали функції її органів, а особливо судових [173, с. 55]. Яскравим проявом цього став наказ фельдмаршала Ейхорна від 25 квітня 1918 р. у ст. 1 якого зазначалося, що «всі злочинства проти громадського ладу, всі карні злочинства, як і всі злочинства проти гетьманського й союзного війська, як і всіх осіб, які належать до них, підлягають воєнному особливому германському польовому суду» [173, с. 55; 174].

З метою перешкоджання агресивної політики німецьких окупаційних властей, міністр юстиції М.Ткаченко 23 березня 1918 р. видав циркуляр, в якому акцентувалася увага на тому, що німецькі військові суди не мають юридичної сили в УНР і що для покарання громадян УНР існують власні цивільні та військові суди [49, с. 138].

Останній період функціонування УЦР та Малої Ради протягом березня-квітня 1918 р. позначився поживавленням нормотворчої діяльності в сфері судочинства, були ухвалені закон про штати Генерального та апеляційного судів (24 березня), про розширення компетенції мирових судів (30 березня), про обрання суддів до Генерального і апеляційного судів (2 квітня) [202, с. 237; 241]. Однак часу для їх практичної реалізації в Центральній Раді не залишалось, окупаційна німецька адміністрація не особливо рахувалася з правовими ініціативами та самоуправлінням українського уряду, що в кінцевому випадку відобразилося в гетьманському перевороті.

Третім етапом формування судової системи на національних засадах в період УЦР було затвердження основних положень даного питання в Конституції Української Народної Республіки прийнятої 29 квітня 1918 р. Загалом проблемі національного судочинства було присвячено дев'ять статей VI розділу «Суд

Української Народної Республіки». У відповідності до ст. 60 та ст. 62 судова влада здійснювалася іменем Української Народної Республіки «в рамках цивільного, кримінального і адміністративного законодавства здійснюється виключно судовими установами», рішення яких не могли змінити ні законодавчі, ні адміністративні органи влади. Найвищою судовою інстанцією УНР визначався Генеральний суд УНР, сформований з колегії обраної Всенародними зборами терміном на п'ять років. Ст. 37 визначала, що «Генеральний Суд являється найвищою касаційною інстанцією для всіх судів Республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функцій адміністративної влади» [190, с. 175-180].

Про вплив християнських правових ідеалів на норми судочинства УНР, задекларовані в основному законі свідчать ст. 64-65. Так тільки згідно норм чинного законодавства адміністративні органи влади могли накладати та виконувати види покарання. Це здійснено з метою лібералізації судового процесу і системи покарання за види злочинів, що було високим проявом гуманізму. Заслуговує уваги положення ст. 65 Конституції, у якій вказувалося на рівність усіх громадян перед судом, включаючи членів Всенародних Зборів і членів Ради Народних Міністрів. Тобто встановлювалася рівність усіх громадян перед законом і судом не зважаючи на займану посаду, навіть найвищу державну. Разом з тим основний закон УНР встановлював певні рамки політичної недоторканості. Так, ст. 58 Конституції визначала, що «Постановою 2/3 Всенародних Зборів члени Ради Народних Міністрів можуть бути віддані під слідство й суд за свою діяльність» [102, с. 175-180].

Особливістю Розділу VI Конституції УНР було і те, що в ньому не означається справедливості як основний принцип судочинства і правосуддя. Більше того, риторика Конституції в частині судочинства є різкою і речитативною, позбавленою ціннісної складової. Щодо рівності, виписаної у ст. 65, то це є прикладом такої правової рівності як рівності перед законом. Таким чином, конституція УНР не містить положень щодо рівності в законі та рівного

захисту законом. Окрім того, звертає на себе увагу і Розділ УІІ «Про тимчасове припинення громадянських свобод», положення якого суттєво обмежують громадянські права людей.

Гетьманський переворот в ніч з 29 на 30 квітня 1918 р. не лише ліквідував, ще не реалізовані на практиці конституційні норми УНР, а й приступив до структурного реформування правової системи нового державного утворення. Кардинальні зміни торкнулися практично усіх сфер політичного життя країни, видавалися нові постанови та розпорядження, що ліквідовували норми кримінального, адміністративного та цивільного права встановлених Центральною Радою [97]. Зміна форми Української держави у зв'язку з приходом до влади гетьманського режиму і відсутністю правонаступності між УНР та Українською державною неминуче вимагало створення нових владних структур, у тому числі й судових. У перші тижні існування гетьманату в Україні діяла змішана судова система, тобто одночасно діяли судові установи часів Російської імперії, суди створені Тимчасовим урядом, і суди засновані Центральною Радою.

У рамках реставрації судової системи Російської імперії гетьман П.Скоропадський 8 липня 1918 р. затвердив Закон про заснування Державного Сенату, який перебирав на себе функції «вищої в судових і адміністративних справах державної інституції», ліквідовуючи тим самим Генеральний суд. Закон визначав структуру Державного Сенату, вимоги до senatorів і порядок їх призначення. У даному законі особливо простежується симпатія гетьмана до російської моделі організації державних структур, насамперед судових. У відповідності до II артикулу устрій, обсяг повноважень Сенату, порядок чинності й провадження справ, порядок виконання його постанов, порядок його зносин з іншими державними установами, права, обов'язки й відповідальність senatorів мали тимчасово регулюватися «Учреждением Судебных установлений».

Закон забороняв senatorам і суддям займатися будь-якою іншою діяльністю, крім наукової і викладацької. Той факт, що повноваження Державного Сенату

регулювалися колишнім царським законодавством, тільки констатував орієнтацію П. Скоропадського на дореволюційну судову систему. Це підтверджує і Закон «Про Судові палати і Апеляційні суди» від 8 липня 1918 р., який відновив діяльність Судових палат. У відповідності до закону, всі 3 судові палати – Київська, Харківська й Одеська – залишалися діючими з окремими змінами стосовно їх штатів і вимог до кандидатів на посади суддів. Усі вони були судами першої інстанції, а тому судові палати мали розглядати справи про державні й посадові злочини. Ці установи були апеляційними інстанціями для всіх справ, що розглядалися в окружних судах без присяжних засідателів [176, с. 56].

Особливістю судової системи Гетьманату було те, що суди першої інстанції виконували наглядові функції за окружними судами. Генеральні суди Державного Сенату, у свою чергу, були апеляційною інстанцією в справах, що вперше розглядалися в судових палатах, і здійснювали нагляд за ними. Адміністративний, карний і цивільний відділи окружних судів розглядали справи в складі 3-х постійних членів відповідного відділу, а найважливіші карні справи – в складі 3-х суддів і 12 присяжних засідателів. За станом на середину 1918 р. в Україні налічувалось 19 окружних судів [175].

Своєрідним нововведенням Гетьманського уряду було відновлення мирової юстиції. Законодавче визначення організації й діяльності мирових судів сталося 2 червня 1918 р. Юрисдикція мирових суддів обмежувалася мировою ділянкою. Додаткові й почесні мирові судді розглядали справи в межах мирового округу. На відміну від членів Сенату та судів першої інстанції дільничні й додаткові мирові судді свої посади обіймали постійно. Почесні мирові судді могли поєднувати державну, громадську й судову діяльність. Тобто до них не висувалися особливі вимоги, про які йшлося вище, що в перспективі давало можливість краще взаємодіяти з місцевим населенням. Компетенція почесних мирових судів зводилася до розгляду справ лише в тих випадках, коли обидві сторони зверталися до них за посередництвом [177, с. 56-57].

До досягнень організованої гетьманом судової системи було формування чіткої структури судових дільниць. Так, мирові дільниці об'єднувалися в мирові округи (всього їх діяло 115), у межах яких збиралися з'їзди мирових суддів. До штатного розпису з'їздів мирових суддів належала посада адміністративного судді повіту, якому доручалося провадження попереднього слідства в кримінальних справах [54]. Мировий з'їзд здійснював нагляд за належними до нього дільничними мировими суддями. Апеляційною інстанцією для мирових судів були окружні суди. Голова з'їзду мирових суддів округу призначався гетьманом за поданням міністра юстиції й обіймав цю посаду не менше 3-х років [175, с. 57]. Остаточного повноваження і юридичні підстави функціонування інституту мирових суддів був регламентований постановами Ради Міністрів від 14 і 21 липня 1918 р.

В Українській державі на підставі Російського імперського Статуту торгового судочинства продовжував діяти Одеський комерційний суд у складі голови, його товариша та 4-х суддів. Касаційною інстанцією для нього виступала Одеська судова палата, скарги на рішення якої розглядав Цивільний Генеральний суд Державного Сенату [175].

Єдиною суттєвою відмінністю між системою судочинства УЦР та Українською державою П.Скоропадського було більша актуалізація уваги на формуванні військових судів і їх правового підкріплення. Причиною цього можна назвати насамперед те, що Гетьман особливої уваги приділяв формуванню національної армії на відміну від УЦР, яка на початковому етапі свого функціонування не вважала доцільним створення власної армії, однак для вирішення різноманітних судових питань в умовах воєнного часу створила систему військового судочинства. У травні 1918 р. було створено Головне військово-судове управління і складено реєстр осіб, яких планувалося призначити на військово-судові посади. Тоді ж було прийнято закон «Про військову підсудність» [54].

У гетьманській державі діяли створені за часів УНР Київський і Катеринославський вищі військові суди і 17 штабних судів. 21 червня 1918 р. Рада міністрів ухвалила закон «Про організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію» [69, с. 80], яким підтвердила основні положення відповідного закону Центральної Ради. Вищі суди склалися з голови й 8-ми суддів, а штабний – з голови і 4-х суддів. Особлива процедура передбачалася відносно виборів членів військово-польових інституцій, а саме шляхом жеребкування терміном на 2 місяців. Рішення військових судів могли оскаржуватися лише в касаційному порядку до Генерального Карного суду Державного Сенату.

Відносно системи військово-польових судів гетьманської держави, варто погодитися з думкою доктора юридичних наук В.Рум'янцева проте те, що система військових судів в Українській державі на той час мала суперечливий характер, оскільки до створення українських збройних сил негативно ставилося німецьке командування, тому здобутки гетьмана в цьому напрямку були незначні, а відтак, зусилля в розбудові військових судів не мали практичного втілення [175, с. 58]. Реальну роль у воєнному судочинстві відігравали німецькі та австро-угорські воєнно-польові суди, які були важливим знаряддям наведення порядку в умовах анархії й безвладдя останніх місяців діяльності Центральної Ради. За таких умов гетьман був змушений прийняти створену УЦР систему.

Умови військового часу вплинули і на організацію і на діяльність воєнно-польових судів. Так, постійного складу суду не існувало. Судді призначалися в кожному окремому випадку наказом командира відповідної військової частини. Підготовка справ, прокурорські обов'язки, нагляд за виконанням вироків покладалися на судового офіцера, посада якого передбачалася при штабі кожної військової частини або при військовій комендатурі і який головував у судовому засіданні. Така система військово-польового судочинства була достатньо жорсткою і характеризувалася запозиченням норм німецького кайзерівського права.

Характеризуючи норми військово-польових судів і норм права, що їх регламентували важко говорити про вплив ідей християнського права та етики. Судовий процес відбувався без особливих формальностей і дотримання законів. Суд на свій розсуд підвищував або знижував види й строки покарання, передбачені німецьким законодавством. У відповідності до норм окупаційного права, особливими повноваженнями та судовими функціями наділявся командир військової частини, який мав право не затверджувати і змінювати вже оголошені вироки суду. Від нього залежало допущення на судові засідання захисників, віддання справи до суду, призначення засідань судів [42, с. 40-42].

Як зазначає з цього приводу В.Рум'янцев, «наведене не означало, що П.Скоропадський в обмін на гетьманську булаву віддавав українське населення на поталу австрійській і німецькій військовій «Феміді» [176, с. 58]. Причиною цього було те, що українська судова система в умовах гетьманської держави значною мірою припинила свою діяльність і цей вакуум закономірно заповнювали австрійські й німецькі воєнно-польові суди. Заслугою гетьмана П.Скоропадського було те, що з відновленням апарату української юстиції він домагався обмеження юрисдикції німецьких польових судів відносно українського населення.

Менш реформованою в Українській державі гетьмана П.Скоропадського була система прокуратури. Відповідно до Закону «Про Державний Сенат» функції Генерального прокурора виконував Міністр юстиції. Посади прокурора і товариша прокурора були введені при кожному з трьох генеральних судів і при Загальному Зібранні Державного Сенату [17].

18 травня 1918 року приймається Закон про Державну варту. Під виглядом «державної варти» відроджувалася поліція. Державна варта підпорядковувалася старостам. На рівні губернії варту очолював помічник-інспектор Державної варти, а на рівні повіту – начальник повітової Державної варти. За законом один вартовий мав припадати на 400 осіб населення.

Таким чином, судова система періоду Української держави П.Скоропадського, на відміну від періоду УЦР характеризувалася чіткішою структуризованістю та правовим підтвердженням, однак повернення до норм права Російської імперії та німецького окупаційного права не характеризувало її демократизм та ліберальний характер. В цьому плані варто відзначити, що християнські правові норми та етика були визначальними в період Центральної Ради, що на нашу думку можна пояснити світським характером влади.

Після падіння гетьманату й приходу до влади Директорії знов постала проблема перебудови державного апарату, в тому числі й судового. Директорія не сприйняла здобутків гетьманату в державотворенні і не повернулась до державних інституцій УНР часів Центральної Ради, хоча формально була її правонаступницею. Керівництво Директорії на чолі з В.Винниченком та С.Петлюрою намагалися зробити свій оригінальний внесок у розбудову Української держави, а в кінцевому випадку опинилась на роздоріжжі. Зусилля в галузі державного будівництва, зокрема судоустрою, були хаотичними й неефективними, а вакуум у судовій системі заповнило надзвичайне військове судочинство [214].

Незважаючи на те, що Директорія утвердила свою владу 14 листопада, тільки 1 грудня 1918 р. було ухвалено постанову, що «суд на території Української Народної Республіки твориться іменем УНР» [174]. Наприкінці грудня того ж року вона скасувала Державний Сенат, заснований гетьманом, а 2 січня 1919 р. був підтверджений закон про відновлення діяльності Генерального суду часів УНР, щоправда, з назвою «Надвищий суд» [156, с. 403, 404]. 24 січня була відновлена діяльність апеляційних судів, заснованих Центральною Радою [25]. Варто зауважити, що попри ліквідацію системи державних органів Гетьманату, в системі судочинства Директорія намагаючись зберегти мирові судові установи, і на підтвердження цього 19 лютого 1919 р. прийняла закон «Про вибори та призначення мирових суддів», яким установлювалося, що органи місцевого

самоврядування повинні найближчим часом обрати мирових суддів за нормами закону Тимчасового уряду від 4 травня 1917 р. [27]

В основу нової моделі судової системи «другої УНР» Директорія поклала принципи судоустрою дореволюційної Росії, дещо модифіковані Центральною Радою й гетьманом. Але складна геополітична ситуація, в якій опинилася Україна, необхідність вести військові дії проти більшовиків, білогвардійців, анархістів, Антанти й поляків зумовлювали суттєві аномалії в судоустрої УНР [94, с. 107]. На практиці функціонувала і діяла також надзвичайна судова система, досить далека від принципів, законодавчо проголошених Директорією [252; 254]. У перші місяці діяльності Директорії основними судовими установами УНР стали воєнно-польові суди, які були започатковані наказом С.Петлюри й О.Осецького від 22 листопада 1918 р. На його підставі при всіх військових частинах засновувалися воєнно-польові суди в складі 2-х старшин, 2-х козаків, прокурора й секретаря, які призначалися наказом місцевої військової влади [205, с. 57]. Для правової організації даних судів застосовувалися російські Військовий статут про покарання 1869 р. й Положення про польове управління військ у воєнний час 1914 р. Формування надзвичайної судової системи Директорії на цьому не закінчилось, і 20 грудня 1918 р. було створено позасудовий орган – так звана «дев'ятка», комісія в складі 9 членів – представників від Головного військового юридичного управління, військових частин та Міністерства юстиції для термінового розгляду справ усіх супротивників нової влади [104, с. 154].

У такій системі й повноваженнях судових установ чітко простежується намагання Директорії перетворити їх на знаряддя боротьби з політичними опонентами. Разом з тим аналізуючи зміст системи судочинства Директорії важко говорити про вплив на її організацію і роботу засад християнського права та етики. Це можна пояснити тим, що вона успадкувала систему судочинства Центральної Ради та Гетьманату, а за умов важкої геополітичної ситуації та умов

військового стану, судове законодавство не могло лібералізуватися чи набувати демократичних норм [40].

Широка підсудність воєнно-польових судів призвела до того, що суд при штабі корпусу не встигав розглядати справи, а тому 20 грудня 1919 р. в Києві було запроваджено вже 2 військово-польові суди. При цьому зменшився і склад судової присутності: тепер суд працював у складі головуєчого і 2-х суддів за наявності 2-х запасних. Судова система, створена Директорією в перші місяці її існування, не відповідала демократичним принципам і не змогла виконати завдань, які на неї покладалися [256]. Тому 26 січня 1919 р. воєнно-польові суди на території УНР було скасовано. Того ж дня Директорія затвердила закон «Про надзвичайні воєнні суди». Вони були винятковими й діяли на фронтах і в місцевостях, де оголошено воєнний стан. А якщо взяти до уваги, що на підставі закону Директорії від 24 січня 1919 р. останній оголошувався на всій території УНР, то не лишається сумнівів у тому, що «класичне» правосуддя відтіснялося на другий план, а то й зовсім не діяло [82, с. 105].

Характерною рисою судової системи Директорії була надзвичайно жорстка система воєнного судочинства, аналіз якого дозволяє однозначно стверджувати про відсутність впливу засад християнського права. Причин цього декілька, і зумовлені вони насамперед не скільки недосконалістю і далекоглядністю керівництва, а умовами суспільно-політичного розвитку країни та геополітичного становища. Так, у системі надзвичайних воєнних судів не існувало ніякої інстанційності, їх вироки не підлягали оскарженню й виконувалися негайно. Єдиним винятком у системі військового судочинства була норма, що особи, засуджені до страти, мали право протягом 6-ти годин після проголошення вироку звернутися з проханням про помилування до Верховної влади (тобто до Директорії), а в діючій армії – до Головного отамана [114, с. 164].

У зв'язку з низькою кваліфікацією суддів, а в більшості випадків – навіть з її відсутністю наказом Головного отамана від 14 червня 1919 р. суди при військових

корпусах і дивізіях були розформовані, а 5 липня така ж доля спіткала й судові установи на рівні корпусів. Усі справи почав вирішувати суд при Штабі діючої армії. У такому вигляді воєнні суди діяли до кінця 1919 р. [74, с. 4, 5].

Суттєвим недоліком було те, що система надзвичайного воєнного судочинства, що виникала стихійно, не володіла належною правовою базою своєї організації, мала майже необмежену юрисдикцію, ніким не контролювалася, була знаряддям репресій проти прихильників попереднього режиму, а згодом – опозиційних сил Директорії [175, с. 60]. Вона була не тільки дуже далекою від виконання завдань зміцнення законності й правопорядку, а, навпаки, збільшувала свавілля отаманів і поглиблювала анархію в державі.

На території Західноукраїнської Народної Республіки проблема судочинства теж набула актуальності і на відміну від Наддніпрянщини, де керівництво орієнтувалося на зразки Російського імперського законодавства, окупаційного німецького, то в ЗУНР основним джерелом судового права було Австрійське законодавство [43]. Найбільш цінним є досвід формування органів правопорядку, жандармерії, народної міліції, суду, прокуратури, в тому числі збройних сил, враховуючи те, що Україна перебувала в стані війни. Український національний провід відразу приступив до розбудови державного апарату, у складі якого формувалися органи охорони правопорядку, які були безпосередньо пов'язані з системою судочинства [262; 263].

У цей період основним завданням влади було законодавче регулювання діяльності державних органів. Починаючи з листопада 1918 року ЗУНР схвалила ряд законодавчих актів «Про організацію війська» (13 листопада 1918 р.), «Тимчасову адміністрацію» (16 листопада 1918 р.), «Тимчасову організацію судівництва» (21 листопада 1918 р.), «Про державну прокуратуру» (18 грудня 1918 р.) та ін. У зв'язку з проблемою відсутності власних законів, кодифікації нормативно-правових актів які сприяли б веденню судочинства, УН Рада Постановою від 16 листопада 1918 р. залишила чинним попереднє австрійське

законодавство, з дотриманням умови, що воно не суперечитиме інтересам держави. У цей час судочинство над цивільними особами здійснювали військові суди.

Прийнятий 21 листопада 1918 р. закон про «Тимчасову організацію судівництва» підтвердив правомірність повноважень судів колишньої Австро-Угорської імперії, але вже під керівництвом Державного секретарства юстиції ЗУНР. Відносно працівників судів, то ті судді, які не скомпрометували себе антиукраїнською діяльністю і прийняли присягу служити ЗУНР, залишалися на своїх посадах. Присягу також складали й інші працівники та технічний персонал судових органів. Тих, хто відмовлявся від «обітниці», звільняли з посад і позбавляли заробітної плати [45].

Новостворений Державний секретаріат судівництва очолив О. Бурачинський, який з самого початку перебудував структуру самого секретаріату, поділивши його на два основні відділи: особово-управляючий (персонально-адміністративний) і законодавчий [157]. Перший – здійснював керівництво судами, прокуратурою і нотаріатом, призначав на посади суддів, прокурорів, нотаріусів та допоміжний персонал цих органів. Другий – розробляв законодавчі пропозиції для парламенту і уряду, готував проекти нормативних актів свого секретарства, здійснював нагляд за відповідністю нормативних адміністративно-розпорядчих органів законом парламенту, а також займався виданням «Вістника законів і розпорядків», офіційного друкованого органу ЗУНР, в якому містилися всі законодавчі ухвали парламенту, нормативні акти уряду та окремих секретаріатів [18].

Саме з іменем О.Бурачинського пов'язана організація судочинства ЗУНР та реформування австрійської судової системи. Особливої уваги заслуговує організація системи судочинства. На території ЗУНР було створено 12 судових округів і 130 судових повітів. Відповідно до національного складу населення нові судді мали обиратися за квотою – один мандат на 40 тис. жителів. У відповідності

до системи виборів судів та національного складу населення, необхідно було обрати 144 судді окружних судів, з них 102 українців, 25 поляків, 17 євреїв [76].

У лютому 1919 р. приймається ряд законів, спрямованих на вдосконалення діяльності судових органів. Так, були прийняті Закон «Про скорочення підготовчої суддівської служби», який скоротив термін стажування суддів з трьох до двох років, Закон «Про тимчасове припинення діяльності суду присяжних» – припинив вибори присяжних у зв'язку з умовами воєнного часу. Були прийняті також закони про перехід судочинства на українську мову, про введення демократичних принципів судочинства. Продовження судової реформи в ЗУНР прийняло оригінальний напрямок: розділялося кримінальне і цивільне судочинство. Так, 11 лютого 1919 р. було видано закон про утворення в повітах трибуналів першої інстанції для розгляду кримінальних справ. Юрисдикція окружних і повітових судів обмежувалася цивільними справами. Другою інстанцією в цивільних і кримінальних справах мав бути Вищий суд у Львові, третьою – Найвищий державний суд. Тимчасово, до створення даних інституцій, їх функції виконували спеціально створені на цей час Окремий судовий сенат другої інстанції та Окремий судовий сенат третьої інстанції [163].

Характеризуючи вплив християнських норм права та етики на систему судочинства ЗУНР варто зосередити увагу на розпорядженні О. Бурачинського від 23 лютого і 1 березня 1919 р., яким були врегульовані розміри оплати за судові витрати, судове мито, суми оплати при розгляді цивільних справ, оплати праці покликаних експертів. Для малозабезпечених осіб передбачалися пільги, які згідно з чинним законодавством їм належали. Фахівцями обговорювалися питання створення так званих «громадських судів» для розгляду дрібних побутових справ (на зразок колишніх громадських копних судів) [18]. Нажаль цю справу не було втілено в життя.

Функції звинувачення у судочинстві виконувала державна прокуратура. У вітчизняній науці вироблено періодизацію становлення та розвитку прокуратури в

Україні. Так Б. Ференц зазначає, що прокуратура в Україні у своєму ствердженні пройшла три історичних періоди: дорадянський, радянський та пострадянський який триває сьогодні, оскільки прокуратура продовжувала діяти та удосконалюватися [119; 120; 121].

Діяльність прокуратури ЗУНР регламентувалась Постановою Державного секретаріату судочинства від 18 грудня 1918 р., яка структурно складалася з окружних, повітових та вищої прокуратур республіки. Старші прокурори, перші прокурори, їх заступники, так як і судді, повинні були скласти кваліфікаційні екзамени і прийняти присягу на вірність ЗУНР. А в разі не виконання цих умов відсторонювались від виконання обов'язків та звільнялися з посади [154].

Поряд із напрацюванням нормативно-правової бази Державний секретаріат судівництва проводив цивільну суддівську практику. Найважливішим заходом з правової та християнської точки зору було оголошення амністії засудженим за злочини проти австрійської держави, її армії або за інші правопорушення. Так, 8 березня 1919 р. на черговому урядовому засіданні державний секретар судівництва О.Бурачинський оголосив проект закону про амністію, який передали відповідному міністрові Української Народної Республіки (УНР). 10 березня 1919 р. виділ УНРади прийняв закон «Амнестія», позитивно сприйнятий населенням [154]. Дана норма права, характеризувала керівництво ЗУНР виключно з позитивної сторони, оскільки у планах демократизації судової системи вони пішли далі політиків Наддніпрянщини. Саме положення про дарування амністії прямим військовим супротивникам є проявом високих християнських ідеалів та правових засад справедливості [195].

Окрім органів цивільної юстиції, зокрема, судових і прокурорських, була утворена військова юстиція. За розпорядженням Державного секретаріату ЗУНР від 16 листопада 1918 р. у Львові планувалось створити Найвищий військовий трибунал. Військові обласні суди мали діяти в межах Львівської, Тернопільської й Станіславської військових областей.

Як і в Наддніпрянщині, на Західноукраїнських землях складна воєнна ситуація на фронтах і наявність у тилу численних диверсантів і шпигунів вимагали створення більш мобільних органів, ніж звичайні військові суди. У відповідності до розпорядження Державного секретаріату ЗУНР від 3 грудня 1918 р. при кожній окружній команді були створені воєнно-польові суди, а в січні наступного року – такі ж суди груп «Північ», «Південь» і «Львів» [173, с. 61]. Після переходу Української Галицької Армії за р. Збруч було дещо змінено структуру військово-судових установ. Розпорядженням від 16 липня 1919 р. створено воєнно-польовий суд Начальної команди Галицької Армії та воєнно-польові суди I, II і III корпусів. Ці суди здійснювали судочинство щодо військовослужбовців тих частин, як і підпорядковувалися Начальній команді Галицької Армії.

Таким чином, судова система ЗУНР характеризувалася рецепцією норм австрійського права з впровадженням демократичних норм та лібералізації судового процесу на основі засад християнської етики [1]. Оголошення амністії для військових в'язнів було виявом гуманізму, однак стан війни із Польщею не сприяв реалізації запланованих юридичних перетворень [115].

Характеризуючи християнські засади судочинства в роки української національної революції 1917-1920-х рр. варто зауважити, що кожна з форм державності, яка існувала на Україні в революційні роки характеризувалася специфічними рисами як правової системи так і норм судочинства. Спільними рисами правової системи, як для УЦР, Гетьманату, Директорії та ЗУНР була рецепція основ права в імперій попередниць, однак запозичення цих норм відбувалося у відповідності до специфічних умов суспільно-політичного розвитку країни та зовнішньополітичних чинників, які через постійний військовий стан формували особливі умови розвитку судочинства, скеровуючи його в рамки жорстких військово-польових норм.

Християнські ідеї права отримали особливого поширення в системі судочинства УЦР та ЗУНР, натомість гетьманський уряд П.Скоропадського та Директорія впроваджували жорсткі правові норми, які не характеризувалися як християнські. Прагнення до лібералізації, демократизації та українізації судової системи було позитивним фактором, яке характеризувало судову систему як національну.

Таким чином, реформування системи судочинства УНР здійснювалося в межах реалізації цілісної правової реформи української держави й формування правових засад її функціонування, а також було конкретизацією загальноєвропейських ціннісних орієнтирів. Притаманним для цього періоду було специфічне розуміння справедливості. Що ж стосується ЗУНР, то позитивною рисою її законодавства (порівняно з Центральною Радою, Гетьманатом та Директорією) є стабільність і послідовність у реалізації правових підходів до формування власного законодавства загалом і системи судочинства зокрема.

Висновки до третього розділу

Еволюція політичного світогляду лідерів української держави, специфічні геополітичні умови розвитку, спонукали до активного пошуку ефективних та оптимальних моделей українського національного права.

Ситуація у сфері цивільного права, яскраво засвідчує потребу національних українських урядів 1917-1920 рр. по формуванню власних правових норм, що б регламентували майнові правовідносини. Про рецепцію імперського законодавства, у даному випадку можна стверджувати умовно, оскільки унаслідувалася структура закону, а основні норми регламентувалися виходячи до ідеологічної спрямованості політичних сил, що перебували при владі в Україні. Соціалістичні за сутністю керівники Центральної Ради та Директорії, виступали за

ліквідацію приватної власності, а Гетьманат – за її збереження, що вело до формування суттєво протилежних норм цивільно-правових відносин, однак в основному у сфері землекористування.

Діяльність українських національних урядів у роки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. засвідчила спадковість у принципах право творення, оскільки здійснювалася чітка рецепція правових норм держав-імперій, до складу яких вони входили. Причин рецепції правових норм було кілька. По-перше, в умовах революційної боротьби, використання, навіть короткотермінове, норм права попередніх держав, було закономірним, оскільки дозволяло забезпечити правову і політичну стабільність. По-друге, вагомим чинником, що спричинився до рецепції російського та австрійського права, були притаманні їм християнські правові доктрини, які ментально і свідомісно відповідали релігійній приналежності українців. Так, для наддніпрянців, що входили до складу імперії Романових, рецепціювання принципів права, що ґрунтувалися на християнстві східного обряду було ближчим до сприйняття і усвідомлення, так само, як і західне християнство, для переважно греко-католицького галичанства. Разом з тим, приналежність до різних християнських правових систем, було відмінністю між правовою системою ЗУНР з одного боку та УЦР, Гетьманату, Директорії з іншого.

В процесі формування власних правових засад, як у сферах кримінального, цивільного законодавства, українські політики в роки революційної боротьби дотримувалися засад імперського законодавства співвідносячи його з реаліями суспільно-політичного розвитку державності та власними політичними переконаннями, що найяскравіше проявилось у вирішенні земельного питання, ключовим у якому було право власності на землю.

Таким чином, процес законотворення в роки національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. здійснювався в кілька етапів, упродовж яких відбувалися зміни не лише в підходах до норм права, а й до визначення його основного змісту,

що зумовлено здебільшого перебігом революційних подій. На першому етапі відбувався процес активної рецепції норм імперського права, що було закономірним з огляду на обмеженість часових меж для формування власної системи правовідносин. Водночас ні російське, ні австрійське законодавство не було вкрай позитивним, єдиним недоліком його залишалося неналежне забезпечення соціальних прав і свобод громадян. Однак у революційний період забезпечення таких прав і не могло бути гарантованим. Хронологічно перший етап тривав з березня по квітень 1918 р. Другий етап тривав з листопада 1918 р. по 1920 р. включно і характеризувався активною роботою щодо формування норм земельного та кримінального законодавства, а також перетвореннями в адміністративній сфері. Саме Центральна Рада розпочала, а Директорія завершила процес формування головних засад українського законодавства. Гетьманський уряд натомість пішов відмінним шляхом. Формально відмовившись від імперського законодавства, П.Скоропадський і його уряд уживали заходів щодо якомога ширшого його застосування його в умовах українських реалій.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів проведеного дослідження дозволило сформулювати такі висновки:

1. Природне розташування між Сходом та Заходом, між двома протилежними суспільно-політичними формаціями та цивілізаціями, зумовили формування специфічного ментального та духовного феномену українства. Феномен української духовності виступає так званим граничним феноменом, який є ключовим змістом українського етносу, визначає сутність та характер державотворчих процесів.

Пошук основних шляхів державотворення є відображенням орієнтації на протилежні свідомісні та ідейно-правові концепції. Період національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. ознаменувався реалізацією виразних, властивих тільки українцям ментальним рисам, ключовим змістом яких була любов до землі та до держави.

У духовності українського народу початку ХХ ст. та в період революційних подій 1917-1921 рр. можна чітко прослідкувати різницю між інтровертним та екстравертним типами свідомості. Перший органічно пов'язується з індивідуалізмом, а другий – як національна експансія неможливий без «колективізму», себто підпорядкування одиниці загалу, беззастережного послуху, відданості колективній думці тощо.

2. Національно-визвольним змаганням 1917-1920 рр. передували цілий ряд історико-правових передумов, які власне і визначили характер, зміст та наслідки революційних подій. На початок ХХ ст. було сформоване історично обумовлене підґрунтя до відродження національної державності, оскільки ХІХ ст. було часом національного відродження, що зі сфери культури переросло у політичну площину. З початком діяльності «Руської Трійці» у Галичині та Кирило-Мефодіївського товариства на Наддніпрянщині було започатковано формування

концепції національної державності на засадах слов'янської федерації. Ідеї федералізму братчиків вплинули на зміст ідей автономізму діячів Центральної Ради та Директорії.

Кінець XIX – початок XX ст. був часом політизації національного руху та формування перших політичних партій, які взяли на себе провід у процесі відродження державності. Існування кардинально протилежних підходів до розуміння концепції держави зумовило наростання свідомісного протистояння в середовищі українського національного проводу, що впродовж революційних подій 1917-1920 рр. було однією з основних причин поразки.

На початок XX ст., попри різноманітність політичних підходів в українському суспільно-політичному русі існувала відмінність між державницькими підходами на західноукраїнських землях та Наддніпрянщині. Перебуваючи в складі Австро-Угорської конституційної монархії, галицькі українці опираючись на гарантовані конституцією права, вели активну політичну діяльність не лише в теоретичному, а й у практичному плані постійно делегуючи власне представництво до імперського парламенту та Галицького сейму. Отриманий досвід дозволив галичанам підійти до революційних подій більш підготовленими у політичному плані.

3. Розуміючи українську правову думку в контексті християнської правової ідеології, вагому роль у процесі її формування здійснила православна та греко-католицька теологічні доктрини. Вплив церкви на суспільство та політику був зумовлений більш ніж тисячолітньою традицією, однак по відношенню до українців він характеризувався виразною поліконфесійністю. Так у Галичині більшість українського населення за віросповіданням були греко-католиками, натомість в Наддніпрянській Україні – православні. Попри приналежність до різних духовних світів, греко-католицизм і православ'я стали для українців виразниками ідеї соборності, оскільки перебували у постійному протистоянні (не

тільки духовному, а й політичному) з польським католицизмом та російським православ'ям відповідно.

Безпосереднім наслідком впливу православ'я та греко-католицизму на національне право початку ХХ ст. був глибокий його моральний та етичний характер, що дозволяє говорити про нього як про християнське. Гарантування особистих людських цінностей, насамперед у соціальній сфері було основоположним змістом законодавства УНР, Гетьманату та Директорії. У ЗУНР, вплив християнських правових норм проявлявся не лише у змісті права, а й політичному авторитеті духовенства, зокрема Митрополита А.Шептицького.

4. Входження українських земель до Австро-Угорської та Російської імперії безпосередньо відобразилося на нормах українського права особливо у революційні роки. Рецепція імперського законодавства та пристосування його до вітчизняних реалій було зумовлено кількома причинами. По-перше, процес формування власного законодавства є довготривалим, а імперське – відоме для загалу та діє. Саме тому його використання, з огляду на революційні події було виправдано. По-друге, для пересічних громадян, норми діючого австрійського чи російського законодавства були зрозумілі та звичні у світоглядному плані, натомість норми національного права носили революційний характер, змушуючи пристосовуватися до нових реалій. Одночасно, виникали і певні проблеми, основною з яких було психологічне сприйняття норм закону імперії, що виступала гнобителем і використовувала це законодавство проти самих українців. Елементом, що допоміг врегулювати цей недолік була наявність, як в австрійському так і російському імперському законодавстві морально-етичних норм християнського права.

5. Процес законотворення у роки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. пройшов кілька етапів, впродовж яких відбувалися зміни не лише у підходах до норм права, а й до визначення основного його змісту, що в основному було зумовлено перебігом революційних подій. На першому етапі відбувався

процес активної рецепції норм імперського права. Що було закономірне з огляду на обмеженість часових меж для формування власної системи правовідносин. З іншого боку, ні російське, ані австрійське законодавство не було вкрай негативним, єдиним недоліком його залишалося погане забезпечення соціальних прав і свобод громадян, однак у революційний період, забезпечення таких прав і не могло бути гарантованим. Хронологічно перший етап тривав з березня по серпень 1917 р.

Другий етап характеризується активною роботою по формуванню норм земельного та кримінального законодавства, а також перетвореннями в адміністративній сфері. Саме Центральна Рада розпочала, а Директорія завершила процес формування основних засад українського законодавства. Гетьманський уряд натомість пішов відмінним шляхом. Формально відмовившись від імперського законодавства, П.Скоропадський вжив заходів до якомога чіткіших можливостей застосування його до українських реалій.

6. Основною сферою цивільного законодавства, що отримала розвиток в роки національно-визвольної революції було земельне законодавство, оскільки розв'язання аграрного питання було найголовнішим соціальним викликом національних урядів. Земельне законодавство доби Центральної Ради, мало яскраво виражений характер проникнення засад християнського права, підтвердженням чого є не лише положення про ліквідацію права власності та перехід земельних володінь у власність народу, а й численні алегорії і порівняння землі та людини, як засадничих рис моральності та християнських ідеалів.

Разом з тим, в період Гетьманату П.Скоропадського, земельне законодавство вирішувалося у ширших практичних цілях з метою забезпечення не ідеологічних стереотипів про право людини на земля, а економічними чинниками. Однак, така позиція Української держави призвела до втрати основної соціальної опори – селянства.

У сфері сімейного законодавства українські національні уряди далі рецепції норм австрійського та російського законодавства не пішли. За винятком, що можна пояснити цілим рядом суб'єктивних та об'єктивних причин, основною з яких була революційна обстановка та суб'єктивно менша актуальність вказаної сфери права.

7. Характеризуючи кримінальне та адміністративне законодавство українських національних урядів у роки революційної боротьби 1917-1920 рр. варто зауважити, що воно відображало засади традиційної української правосвідомості, яка засадничо ґрунтується на християнських правових доктринах. Вплив християнської моралі та етики проявлявся насамперед у високому рівні демократизму та лібералізму. Якщо на перших етапах державотворення здійснювалося рецепціювання норм імперського законодавства, то з часом було сформовано власну законодавчу базу. Разом з тим, революційні події провокували відсутність чіткого правонаступництва, а тому одночасно діяли різні нормативно-правові акти, які регулювали кримінальні правовідносини.

У сфері адміністративного права, особливих успіхів досягли правники ЗУНР, за короткий час сформувавши чіткий адміністративно-територіальний апарат. Натомість на Наддніпрянській Україні найбільші досягнення у галузі адміністративного права були в часи Гетьманату, а Центральна Рада та Директорія, не змогли забезпечити взаємозв'язок між центром та периферією, що стало однією із основних причин їхньої поразки. Одночасно, здійснювалися спроби чіткого визначення територіальних кордонів країни, але далі нормативного регламентування кордонів, українські національні уряди не пішли. Причиною цього було те, що країни-сусіди, зокрема Росія, відмовлялися визнавати загалом право українців на самовизначення та власну державність.

8. Система судочинства періоду української національної революції 1917-1920 рр. була вкрай важливою, зумовлювалася потребою реформування і заміни старого імперського законодавства, а також встановлення нових демократичних

норм права, які б регулювали процес здійснення судового покарання за вчинені правопорушення. Реформування системи судочинства УЦР здійснювалося в рамках реалізації цілісної політичної реформи української держави і формування правових засад її функціонування. Основним аспектом у реформуванні системи судочинства була чітка позиція усіх українських урядів відносно необхідності реформувати систему судочинства, як у плані кадрів так і діловодства.

Попри складні політичні на соціально-економічні обставини в яких перебували українські землі у 1917-1920 рр. вдалося досягнути вагомих здобутків у сфері судочинства. Центральною Радою було сформовано вертикаль органів судової влади, які не наслідувала імперської системи. Більше того, у прийнятій 29 квітня 1918 р. конституції окремий розділ був присвячений судовій гілці влади, найвищою інстанцією в якій виступав Генеральний суд УНР. Однак, зважаючи на гетьманський переворот, запропоновані Центральною Радою підходи не отримали практичної реалізації. Натомість система судочинства доби Гетьманату багато в чому нагадувала систему судочинства Російської імперії, а також доповнювалася судовою системою німецького командування, що перебувало на території України.

В ЗУНР, система судочинства формувалася в умовах українсько-польської війни. На початковому етапі державотворенні здійснювалася рецепція австрійської системи. Як і в УНР, першочерговим завданням галичан у систему судівництва була українізація судів та введення української мови у діловодство. Позитивною рисою законодавства ЗУНР у порівнянні з Центральною Радою, Гетьманатом та Директорією, була стабільність і послідовність у реалізації правових підходів до формування власного законодавства загалом і системи судочинства зокрема.

9. У законодавстві українських національних урядів у роки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. чітко простежується вплив норм християнського права. Причинами цього є як сукупність ментально-історичних

чинників – традиційне відношення українців до християнського світу та перебування у складі християнських Австрійської та Російської імперії. Особливий вплив на вітчизняне право та правову свідомість мала притаманна українцям поліконфесійність, яка визначала основні підходи до світоглядних переконань населення.

З огляду на революційні події, українські національні уряди, на початковому етапі державотворення активно запозичували австрійське та російське імперське законодавство, українізуючи його та адаптуючи до дійсних суспільно-політичних умов.

Визначальною християнською правовою категорією, що була притаманна українському законодавству 1917-1920 рр. були мораль та етика, які визначали виразний лібералізм законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусишин Б. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР) [Текст] : навч. посібник для студ. вузів / Б. І. Андрусишин. – К. : Либідь, 1997. – 174 с.
2. Антонов-Овсеенко В.А. В революции : [Воспоминания] / В. А. Антонов-Овсеенко. – М. : Политиздат, 1983. – 176 с.
3. Антонов-Овсеенко В.А. В семнадцатом году / В. А. Антонов-Овсеенко. – К. : Україна, 1991. – 335 с.
4. Апостольское послание *Orientalium dignitas Ecclesiarum* // Православие и католичество : от конфронтации к діалогу : хрестоматія / сост. А. Юдин. – М. : Библейско-богословский ин-т апостола Андрея, 2005. – 596 с.
5. Баланьє Ж. Політична антропологія : пер. з фр. / Ж. Баланьє. – К. : Альтерпрес, 2002. – 252 с.
6. Бандура, О. О. Єдність цінностей та істини у праві : монографія / О. О. Бандура; МВС України. Нац. акад. внутр. справ України. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. – 199 с.
7. Барвінський Б. Історичні права українського народу до його народного імени / Б. Барвінський. – Відень ; Київ : з друкарні Гольцгавзена у Відні, 1918. – 16 с.
8. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. – К. : Евріка, 2011. – 681 с.
9. Бачинський Ю. Україна *irredenta* / Ю. Бачинський. – К. : Основні цінності, 2003. – 176 с.
10. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878 – 1964 рр.) : монографія / Е. Бистрицька. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – 418 с.

11. Бистрицька Е. В. Участь Греко-Католицької церкви в унійних проектах Ватикану першої третини XX ст. [Електронний ресурс] / Е. В. Бистрицька. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_gum/Gileya/2011_47/Gileya47/I12_doc.pdf.
12. Біблія. Український переклад І. Огієнка, Від Луки, розділ 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bibleonline.ru/bible/ukr/42/11/>.
13. Білик В. До питання визначення особистих немайнових прав селян у законодавстві Центральної Ради / В. Білик // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – №3 (50). – С. 76-85.
14. Білоцерківець Н. В. Земельне законодавство в Українській Народній Республіці та Західноукраїнській народній Республіці – суть та причини розбіжностей [Електронний ресурс] / Н. В. Білоцерківець, П.П. Захарченко. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/misb/2011_3-4/Bilocerkivec-Zaharchenko.pdf.
15. Боечко В. Кордони України : історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К. : Основи, 1994. – 168 с.
16. Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української держави Гетьмана П.Скоропадського (1918) / О. Бойко // Регіональна історія України : зб. наук. ст. – 2009. – Вип. 3 – С. 211-232.
17. Бортун М. Прокуратура в українських землях в часи національної революції 1917-1920 рр. / М. Бортун // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2008. – № 79. – С. 44-47.
18. Бурачинський Осип [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/18/050Burachynsk.pdf>.
19. Василик І. Як формувалася юридична еліта у Східній Галичині в кінці XIX – на початку XX століття [Електронний ресурс] / І. Василик. – Режим доступу : <http://pravotoday.in.ua/ua/press-centre/publications/pub-328/>.

20. Верстюк В. Склад і структура Української Центральної Ради [Електронний ресурс] / В. Верстюк. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pviu/2009_4/1.pdf.
21. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронологічний довідник / В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. – К. : Наук. думка, 1995. – 687 с.
22. Верстюк В. Ф. Український національно-визвольний рух (березень–листопад 1917 р.) / В. Верстюк // Український історичний журнал. – К. : Наукова думка, 2003. – №3. – С. 63-81.
23. Винниченко В. Відродження нації : у 3 ч. / В.Винниченко. – Ч. II / відп. за вип. Н. П. Ганник. – Київ : Політвидав України, 1990. – 328 с.
24. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917-20) / І. Витанович // Український історик. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. – Ч. 3-4. – С. 5-60.
25. Вісник державних законів для всіх земель УНР. – 1919. – Вип. 5.
26. Вісник державних законів для всіх земель УНР. – 1919. – Вип. 7.
27. Вісник Державних Законів для всіх земель УНР. – 1921. – 17 грудня. – Ч. 28.
28. Вісник Української Народної Республіки. – К., 1918 – 21 грудня.
29. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – №20-21 – Листопад. – С. 1.
30. Вістник Державних Законів для всіх земель УНР. – 1919. – 18 лютого. – Ч. 102.
31. Вістник Державних Законів для всіх земель УНР. – 1919. – 21 січня. – Ч. 29.
32. Вістник Державних Законів для всіх земель УНР. – 1919. – 23 січня. – Ч. 46.
33. Вістник Державних Законів для всіх земель УНР. – 1919. – 8 лютого. – Ч. 80.
34. Вістник Цивільного Управління при Головній команді військ УНР. – 1920. – 27 жовтня. – Ч. 2.

35. Вовк В.М. Взаємозв'язок релігії, магії і права в римській культурі / В. М.Вовк // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 4. – С. 24-29.
36. Вознюк О. В. Духовність українського народу у контексті концепції цілісності [Електронний ресурс] / О. В. Вознюк. – Режим доступу : <http://znannya.info/node/106/>.
37. Волошко О. О. Проблема вибору форми держави трудовим селянством України навесні 1918 р. / О. О. Волошко // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2001. – №3. – С. 38-45.
38. Гаврилюк Г. І. Українська військова політика в 1917-1918 рр. : дис... канд. іст. наук / Г. І. Гаврилюк; Харк. держ. ун-т. – Х., 1998. – 196 с.
39. Гернет М. Революція, рост преступности и смертная казнь / М. Гернет. – М. : Начало, 1917 – 30 с.
40. Гладун М. Особливості аграрної реформи ЗУНР [Електронний ресурс] / М.Гладун. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/NZTNPU_ist/2011_1/Articles/18_Hladun.pdf.
41. Гнасеви́ч Н. Формовияви української ментальності в контексті становлення правової держави / Н. Гнасеви́ч, І. Гнасеви́ч, В. Паучок // Психологія і суспільство. – 2011. – № 3. – С.14-21.
42. Гондельвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / А. А. Гондельвейзер // Революция на Украине по мемуарам белых. Репринтное воспроизведение издания 1930 г. – К. : Издательство политической литературы Украины, 1990. – 435 с.
43. Гошуляк І. Л. Про причини поразки Центральної Ради / І. Л. Гошуляк // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 31-45.
44. Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців ХІХ – початку ХХ століття / М. В. Гримич. – К.: Арістей, 2006. – 560 с.

45. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
46. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К. : Товариство «Знання» України, 1991. – 240 с.
47. Грушевський М. Щоденник (1883-1893) / М. Грушевський // Київ, старовина. – 1993. – № 3. – С. 28-35
48. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації / М. Грушевський. – К., 2005.
49. Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві / пер. з фін., коментарі Й. Ремені, В. Пилипенка. – К. : Таксон, 1997. – 200 с.
50. Гунчак Т. Україна : перша половина XX століття : нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
51. Гусарев, С. Д. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, А.Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко ; Київський нац. ун-т внутр. справ. – К. : Правова єдність, 2008. – 270 с.
52. Гуцалюк І.О. Суд та судочинство в Західній Волині за Гетьманату П.Скоропадського / І.О. Гуцалюк / Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – №1. – С. 50-57.
53. Декларація Генерального секретаріату [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://constituanta.blogspot.com/2012/09/1917_21.html.
54. Державний вісник. – 1918. – 13 червня.
55. Державний вісник. – 1918. – 16 травня.
56. Джос Ф.Х. Аграрне питання в документах Української Центральної Ради (до 93 – річчя з Дня утворення УЦР) [Електронний ресурс] / Ф. Х. Джос. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/5_PNW_2010/Istoria/59049.doc.htm.

57. Джу́жа О.М. Актуальні питання правового регулювання захисту прав і свобод засуджених при виконанні кримінальних покарань в Україні / О. М. Джу́жа // Держава та регіони: Серія «Право». – 2007. – № 1. – С. 152-154.
58. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920 : документи і матеріали : у 2 т. / відп. ред. В.Верстюк. – К.: Вид-во. ім. Олени Теліги, 2006. – Т. 1. – 688 с.
59. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920 : документи і матеріали : у 2 т. / відп. ред. В. Верстюк. – К.: Вид-во. ім. Олени Теліги, 2006. – Т. 2. – 744 с.
60. Дмитрієнко І. В. Ментальні та інші права суб'єктів української правової свідомості та культури // І. В. Дмитрієнко, Ю. М. Дмитрієнко // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 239–243.
61. До населення міста Львова Відозва ЗУНР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918%20\(11\)%2014.%20do%20naselennya%20mista%20lvova.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918%20(11)%2014.%20do%20naselennya%20mista%20lvova.php).
62. Довідник з історії України : у 3-х т. / за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – Київ: Генеза, 1993. – Т. 1 : (А – Й). – 230 с.
63. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія/ О.Донченко, Ю. Романенко – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
64. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. : Українська гетьманська держава 1918 року / Д.Дорошенко. – Ужгород, 1930.
65. Дорская А. А. Церковное право в системе права Российской империи конца XVIII – начала XX вв. : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2008. – 40 с.
66. Ейдеман Р., Какурін Н. Громадянська війна на Україні/ Р. Ейдеман, Н.Какурін. – Х. : Держвидав України, 1928. – 71 с.

67. Закон про поділ України на землі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://books.br.com.ua/21126>.
68. Закони про тимчасовий державний устрій України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18>.
69. Законодательные акты Украинской державы 1918 года. Апрель-июнь. – Одеса : [б. и.], 1918. – 134 с.
70. Заріцька І. М. Земельне законодавство Української Центральної Ради / І. М. Заріцька // Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. пр./ Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України – 2005. – Вип. 27. – С. 151-157.
71. Збірник законів, розпорядків та обіжників. – Станіслав : [б. в.], 1918. – 168 с.
72. Земельний закон для ЗОУНР // Республіка. – 1919. – 8 мая.
73. Землянська В. Кримінально-процесуальне законодавство Центральної Ради, гетьманату Скоропадського та Директорії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. В. Землянська; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2002. – 20 с.
74. Землянська В. В. Про судове законодавство гетьмана Скоропадського / В. В. Землянська // Вісник Львівського ун-ту. Серія: юридична. – Львів, 2000. – Вип. 35. – С. 95-100.
75. Земцов Б. Н. История государства и права России : учеб. пособие / Б.Н.Земцов. – М. : Изд. центр ЕАОИ. 2008. – 336 с.
76. История государства и права России : ученик / под ред. С. А. Чибирева. – М. : Былина, 2002. – 528 с.
77. Іванов В. М. Історія держави і права України : у 2 т. / В. М. Іванов. – К. : МАУП, 2003. – Т. 2. – 224 с.
78. III Універсал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kampot.org.ua/ukraine/history_ukraine/20_history/page,4,83-universali-centralnoyi-radi.html.

79. Інструкція військовому революційному суду від 5 березня 1918 р. // Вісник РНМ УНР. – 1918. – №17. – 12 травня. – С. 2-4.
80. Історія держави і права України : у 2 т. : підруч. для студ. юрид. спеціальностей вищ. навч. закл. / Акад. прав. наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; за ред.: В. Я. Тацій, А. Й. Рогожин, В. Д. Гончаренко. – К. : Ін Юре, 2003. – Т. 2. – 580 с.
81. Історія держави і права України: Хрестоматія / За ред. Шевченка О. О. – К., 1996.
82. Історія держави та права України : конспект лекцій ЛНУ (м.Львів) 2009 р. : [Держава і право у період відродження української державності (1917-1920 рр.)] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studrada.com.ua/content/2>.
83. Історія релігії в Україні : навч. посіб./ відп. ред. А. М. Колодний, П.Л.Яроцький. – К. :Знання, 1999. – 735 с.
84. Історія України: нове бачення: у 2 т. Т. 2 / Інститут історії України НАН України, В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, Валентин Миколайович Даниленко, інш. ; Заг.ред., вступ.ст. В.А. Смолій. – Київ : Україна, 1996. – 494 с.
85. Історія українського права / за редакцією О.О.Шевченка. – К. : Олан, 2001. – 214 с.
86. Калюжний Р. А. Право, мораль і релігія як регулятивні механізми / Р. А. Калюжний, В. М. Вовк // Юриспруденція: теорія і практика. – 2010. – № 10. – С. 2-7.
87. Камінський В. Нарис звичаєво-спадкових норм селянства у вінницькому повіті на Поділлі / В.Камінський / Праці комісії для виучування історії західноукраїнського та українського права. – К., 1928. – Вип. 3. – С. 125-140.
88. Камінський В. Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині/ В. Камінський// Праці комісії для виучування історії західноукраїнського та українського права. – К., 1928. – Вип. 2. – С. 150-168.

89. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) / В. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 608 с.
90. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році : Короткий воєнно-історичний огляд / М. Капустянський. – Мюнхен, 1946. – Кн.2: Ч.3. – 200 с.
91. Кельман М.С. Юридична наука : проблеми методології / М.С.Кельман. – Тернопіль : Терно-граф, 2011. – 492 с.
92. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д.А. Керимов. – М.: Аванта+, 2001. – 559 с.
93. Кісілюк Е.М. Злочини проти держави в період українського державотворення (1917-1921 рр.) / Е. М. Кісілюк // Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених : наук.-практ. зб. – К., 2001. – №5. – (Додаток до журналу «Міліція України»). – С. 17-19.
94. Кісілюк Е.М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук / Е.М.Кісілюк. – К., 2003. – 208 с.
95. Кісілюк Е.М. Розвиток кримінального законодавства доби директорії [Електронний ресурс] / Е.М.Кісілюк. – Режим доступу : http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2002_1/kisiliuk.htm.
96. Клочков В. Прокуратура України часів УНР, Гетьманату Директорії / В.Клочков// Вісник прокуратури. – 2001. – № 1. – С. 105-108.
97. Клунний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні / Г. В. Клунний. – Х. : Радянський селянин, 1926. – 180 с.
98. Кобилецький М.М. Утворення ЗУНР, її державний механізм та діяльність (1918-1923 рр.) : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М. Кобилецький ; Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Л. : [б.в.], 1998. – 16 с.

99. Коновалова М.В. Типы когерентности юридического дискурса / М.В.Коновалова // Вестник Челябинского государственного университета. – 2008. – № 21. – С. 83–86.
100. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – К. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 400 с.
101. Конституційні акти України 1917-1920 рр. : невідомі конституції України. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
102. Конституція УНР // Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Відень, 1921. – Т. 2. – С. 175–180.
103. Копиленко О.Л. «Сто днів» Центральної ради / О.Л. Копиленко. – К. : Україна, 1992. – 204 с.
104. Копиленко О.Л. Держава і право України. 1917-1920 : навч. посіб. / О.Л. Копиленко, М.Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1997. – 208 с.
105. Копиленко О. Еволюція українського конституціоналізму (з досвіду конституційного будівництва УНР та Української гетьманської держави) / О.Копиленко, М.Копиленко // Право України. – 1992. – № 6. – С. 36-39.
106. Копиленко О. Уроки Центральної Ради / О. Л. Копиленко // Радянське право. – 1991. – № 11. – С. 8-12
107. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки/ М.В. Костицький // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 3–11.
108. Костицький М.В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції. Кн.1 : вибр. наук. пр. / М. В. Костицький ; відп. ред. Н.В.Кушакова-Костицька. – Чернівці : Рута, 2009. – 580 с.
109. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Н.Костомаров. – К. : Киевский государственный университет, 1989. – 736 с.

110. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М.Костомаров. – К.: Либідь, 1991. – 40 с.
111. Кравець В. М. Поняття права: багатоманітність визначень та єдність сутності / В. М. Кравець // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 24-30.
112. Кравець В. М. Теорія природного права: традиції та новації / В.М.Кравець // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : матеріали II Всеукр. наук.-теор. конф. (м. Київ, 31 січня 2009 р.). – К., 2009. – С. 28-29.
113. Кравченко П. Інтеграція ментальності та історизму в практиці історичної освіти / П. Кравченко // Практична філософія. – 2001 – №1. – С. 202-219.
114. Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних Збройних сил України в 1914-1993 рр. : історико-правове дослідження / М. В. Кравчук. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – 257 с.
115. Куліш П. Листи з хутора // Куліш П. О. Вибрані твори. – К. : Дніпро, 1969. – 559 с.
116. Кульчицкий А. Мировосприятие украинца / А. Кульчицкий. – К. : Омега, 2010. – 325 с.
117. Кульчицький В. С. До питання про виникнення і падіння Західноукраїнської Народної Республіки / В. С. Кульчицький // Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики. – К. : Укр. акад. внутр. справ / Українська академія внутрішніх справ, 1994. – С. 263-274.
118. Кульчицький В.С. Історія держави і права України : навч посіб. / В.С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К. : Атіка, 2001. – 318 с.
119. Кульчицький П. Законодавство Західно-Української Народної Республіки: проблеми дослідження / П. Кульчицький / Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Вип. 56. – С. 111-116.

120. Кульчицький С. Останній універсал Центральної Ради / С. Кульчицький // Історія України. – 1998. – № 5.
121. Кульчицький В. Виникнення Західноукраїнської Народної Республіки / В.Кульчицький, І.Лісна // Вісник ЛДУ. – Львів, 1994. – Вип. 31.
122. Кульчицький С. Українська держава часів гетьманщини / С.Кульчицький // Український історичний журнал. – 1992. – № 7–8. – С. 60–79.
123. Кухта Н. Політичні еліти і лідери / Н.Кухта. – 2-ге вид. – Львів : Кальварія, 1996. – 224 с.
124. Кушакова-Костицька Н.В. Значення теорії для розвитку сучасної правової ідеології / Н. В. Кушакова-Костицька // Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави (пам'яті професора В.В. Копейчикова) : матеріали міжвуз. наук.-теор. конф. (Київ, 26 грудня 2008 р.) . – К., 2009. – С. 135-137.
125. Кушакова-Костицька Н.В. Методологічні проблеми сучасних правових досліджень : об'єктивна необхідність чи суб'єктивна формальність / Н.В. Кушакова-Костицька // Філософські та методологічні проблеми права. – 2013. – №1-2. – С. 23-31.
126. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С.Литвин. – К. : Олени Теліги, 2001. – 640 с.
127. Лісна І.С. Становлення української державності в Галичині (1918-1923) / І.С. Лісна. – Тернопіль, 2001. – 92 с.
128. Лозовий В. Аграрна політика Директорії УНР / В.Лозовий // УІЖ. – К., 1997. – №2. – С. 68-76.
129. Луцький І.М. Християнство, як світоглядне джерело української держави і права : монографія / І.М. Луцький. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2010.

130. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є.Маланюк. – К. : Обереги, 1992. – 80 с.
131. Малик Я. Українське селянство в умовах гетьманського режиму 1918 р. / Я.Малик // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Наук. зб. присвячений 125-річчю від дня народження Гетьмана Павла Скоропадського, та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1998. – С. 32-34.
132. Малик Я.Й. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (19-20 ст.) / Я. Малик, Б. Вол. – Львів : Світ, 2003. – 296 с.
133. Малик Я. Земельне питання в Українській гетьманській державі / Я.Малик // Республіканець. – 1994. – № 1.
134. Малкін В.П. Аграрні перетворення в період Директорії УНР / В. П. Малкін // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного характеру / Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Вип. 15. – С. 20-26.
135. Марчук В. Церква духовність нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / В.Марчук – Івано-Франківськ : Плай, 2004 – 462 с.
136. Мацькевич М. Земельне право ЗУНР / М.Мацькевич // Юридична Україна – №8 (92) – 2010. – С. 79-83.
137. Мироненко О.М. Правоохоронні органи Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918) / О. М. Мироненко, О. П. Бенько ; НАН України, Ін-т держави і права. – К., 1993. – 33 с.
138. Мироненко О.М. Світоч української державності Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / О. Мироненко ; Інститут держави і права ім.В.М.Корецького НАН України. – Київ : [б.в.], 1995. – 328 с.

139. Мироненко О.М. Суд і судочинство в УНР (березень 1917 – квітень 1918) / О.М.Мироненко // Вісник Академії правових наук України. – 1994. – № 2. – С. 60-68.
140. Мироненко О. М. Верховне управління Українською державою (квітень 1918 – грудень 1918) / О.М.Мироненко, О.П. Бенько // Правова держава. – 1995. – Вип. 6.
141. Мирошничекно Д.А. Интерпретация права как проблема юридической практики / Д.А.Мирошничекно // Экономические и гуманитарные исследования регионов. – 2011. – № 2. – С.85–93.
142. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Кн.1: Документи і матеріали, 1899 – 1917. – Львів : Вид-во Укр. Католицького ун-ту, 2004. – 924 с.
143. Михайленко П.П. Історія міліції України у документах і матеріалах / П.П. Михайленко, Я.Ю. Кондратьєв. – К. : Генеза, 1997. – Т. 1. – С. 63–64.
144. Мицюк О. Земельні реформи на Україні / О. Мицюк. – Львів, 1921 – 30 с.
145. Мицюк О. Індивідуалізм та колективізм українських хліборобів / О. Мицюк. – Львів, 1921 – 25 с.
146. Мищак І. До історії законотворчості Західноукраїнської народної республіки / І.Мищак // Право України. – 2008. – № 10. – С. 156-163.
147. Мірчук П. На історичному закрутті / П.Мірчук. – Торонто : Гомін України, 1959. – 72 с.
148. Міхновський М. Самостійна Україна / М.Міхновський. – К. : Діокор, 2002. – 80 с.
149. Млиновський Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918 / Р.Млиновський. – Львів, 1994.

150. Москалець В. Народ і Нація, «Релігійність як риса українського національного характеру» / В.Москалець // Психологія релігії : посібник / В. П. Москалець ; М-во освіти і науки України. – Київ, 2004. – С. 200–220.
151. Музиченко П. Історія держави і права України : навч. посіб. / П.Захарченко. – 6-те вид., переробл. і допов. – К. : Знання, 2007. – 431 с.
152. Настюк М. І. Створення державного апарату ЗУНР / М.І. Настюк // Вісн. ЛДУ. Серія юрид. — Львів, 1994. — Вип. 31.
153. Наша земля. – Чортків, 1919. – 20 травня.
154. Оверчук С.В. Історія розвитку інституту підсудності на землях України в XIX-XX століттях / С.В. Оверчук // Конференція «Развитие государства и права» (2010) Исторический опыт формирования государства и права Украины и зарубежных стран [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jurlugansk.ucoz.org/publ/20-1-0-149>.
155. Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні. курс лекцій: навч. посіб. – К. : Вища шк.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – 543 с.
156. Органи охорони правопорядку та судова система ЗУНР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sites.google.com/site/igroupteamsite/istoria-derzavi-ta-prava-ukraieni/organi-ohoroni-pravoporadku-ta-sudova-sistema-zunr>
157. Орлов Ю.Ю. Фрактальні властивості права / Ю. Ю. Орлов // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – К., 2011. – Вип. 1(74). – С. 11-22.
158. Освіта і наука України 1917-1920 років [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://school.xvatit.com>.
159. Перший Універсал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kampot.org.ua/ukraine/history_ukraine/20_history/page,2,83-universali-centralnoyi-radi.html.
160. Петрів В. Військово-історичні праці : листи / В. Петрів. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2004. – 628 с.

161. Пиріг Р.Я. Земельна реформа Гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі [Електронний ресурс] / Р.Я.Пиріг. – Режим доступу : <http://histans.com/JournALL/journal/2006/3/5.pdf>.
162. Пігач Я. М. Основні положення і значення сімейного кодексу України 1919 року / Я. М. Пігач // На шляху до правової держави. – Львів, 1991.
163. Підкова І. З. Довідник з історії України / І.З. Підкова, Р. М.Шуст. – К. : Генеза, 2002. – 903 с.
164. Подолинський В. Слово перестороги / Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; упоряд. Ф.Стсблій. – Львів, 2001. – 120 с.
165. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. Т1: 1 марта 1881 – 31 декабря 1881 гг. – Санктпетербург : Государственная типография,
166. Права і обов'язки Українських Козаків і Громадян // Закони про тимчасовий державний устрій України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18>.
167. Права людини: витоки, сутність, класифікація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://geneza.itgo.com/Vytoky.htm>.
168. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю.П. Присяжнюк // УІЖ, 1999. – № 3. С – 23-33.
169. Релігієзнавство : підручник / В.М.Вовк, М.В.Костицький, В.М.Кравець [та ін.] ; за ред. В.М.Вовк, Б.Ф.Чміля. – К. : Атіка, 2009. – 551 с.
170. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного, Б. Лобовика – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
171. Релігійна політика українських урядів 1917-1920 рр. / Релігієзнавство : конспект лекцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-262.html>.
172. Республіканські вісті. – 1918. – 4 грудня.

173. Рум'янцев В.О. Судова система в Україні в період «Української революції» 1917-1921 рр. / В.О. Рум'янцев // Загальнотеоретичні й історичні проблеми правової науки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pz/2009_100/100_5.pdf.
174. Рум'янцев В.О. Судова система в Україні за часів Директорії / В. О. Рум'янцев // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4 (27). – С. 84-89.
175. Рум'янцев В.О. Судова система в Україні за часів Центральної Ради / В.О. Рум'янцев // Проблеми законності. – 2001. – Вип. 50. – С. 19-27.
176. Рум'янцев В.О. Судова система в Українській державі гетьмана П. Скоропадського / В.О. Рум'янцев // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 2 (25). – С. 77-89.
177. Рум'янцев В.О. Українська державність : 1917-1920 рр. (форми і проблеми розбудови) / В.О. Рум'янцев. – Х. : Основа, 1996. – 164 с.
178. Свод законов Российской империи. – М., 1906. – Т. 15.
179. Ситник Г. Національні цінності як основа прогресивного розвитку особистості, суспільства, держави / Г. Ситник // Вісн. НАДУ. – 2004. – № 2. – С. 369-374.
180. Сідак В. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника / В.Сідак, Т.Осташко, Т.Вронська. – К. : Темпора, 2004. – 416 с.
181. Скоробагатов А.В. Интегральный характер современного российского правопонимания / А. В. Скоробагатов // Юридические исследования. – 2014. – №3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://e-notabene.ru/lr/article_11127.html].
182. Скоропадський П. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 — грудень 1918) / П.Скоропадський. – К., Філадельфія, 1995. – 493 с.
183. Скуратівський В. Історична ритміка українських еліт / В.Скуратівський // Політична думка. – 1994. – №3.

184. Слабенко-Ванжула В. Історичне підґрунтя адміністративно-територіального поділу в Україні / В. Слабенко-Ванжула [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum%20/Apdu_O/2009_2/R_1/Slabenko.pdf.
185. Сліпий Й. Погляд на догматичні і історичні основи Греко-католицької церкви в Радянському союзі.
186. Старосольський В.Й. Національний і соціальний момент в українській історії / В.Старосольський. – Відень, 1915 – 15 с.
187. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР / М.Стахів. – Торонто, 1962. – Т.1. – 272 с.
188. Стопчак М. Основні етапи військового будівництва за доби Директорії УНР (до історіографії проблеми) / М.Стопчак // Історичний журнал. – 2007. – №5. – С. 30-43.
189. Субтельний О. Україна. Історія / О.Субтельний. – Київ : Либідь, 1991. – 512 с.
190. Судове законодавство гетьмана Скоропадського // П.П. Михайленко // Кримінальне право, кримінальний процес та кримінологія України (статті, доповіді, рецензії). – К. : Генеза, 1999. – С. 408-412.
191. Супруненко В. С. Народини. Витоки нації : символи, вірування, звичаї та побут / В. С. Супруненко. – К. : Перспектива, 2011. – 475 с.
192. Супруненко М.І. Боротьба трудящих України проти денікінщини / М.І. Супруненко. – К. : Наукова думка, 1979. – 287 с.
193. Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920) / М.И. Супруненко. – М. : Наука, 1966. – 455 с.
194. Терлюк І. Я. Особливості державотворення в Україні в період «Другої УНР» (Директорії) / І. Я. Терлюк // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2008. – №2. [Електронний ресурс] –

Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2008_2/08tiydud.pdf.

195. Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка (1918–1923 рр.). Історія держави і права / Б.Й. Тищик. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 392 с.
196. Тищик Б.Й. Західноукраїнська Народна Республіка. 1918-1923 рр. / Б.Й. Тищик, О.А.Вівчаренко. – Коломия, 1993. – 120 с.
197. Тищик Б.Й. Становлення державності в Україні (1917-1922 рр.) / Б.Й.Тищик, О.А. Вівчаренко, Н.О. Лешкович. – Коломия : Вік, 2000. – 271 с.
198. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право : монографія / І. С. Тімуш. – К. : Атіка, 2009. – 283 с.
199. Туган-Барановский М. И. Очерки из новейшей истории политической экономии. – СПб.: Изд. журнала «Мир божий», 1903. – 434 с.
200. Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / Ред. кол.: О. Дергачов (кер. авт. кол.), Є. Бистрицький, О. Білий, І. Бураковський, Дж. Мейс, В. Полохало, М. Томенко та ін. – К. : Політ. думка, 1996.
201. Українська Центральна Рада : документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 1996 . – Т. 1 : 4 березня- 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. – К. : [б.в.], 1996. – 589 с.
202. Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упорядн.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький, Г. М. Михайличенко, А. П. Огінська, Т. С. Осташко, В. М. Устименко, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева; Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), В. Ф. Верстюк (заст. відп. ред.), Ю. М. Гамрецький, Б. В. Іваненко, Ю. Ю. Кондуфор, С. В. Кульчицький, Є. П. Шаталіна, О. Й. Щусь, Л. В. Яковлева. НАН

- України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – К.: Наук. думка, 1997. – 424 с.
203. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: словник-довідник / за ред. О.М.Мироненка. – К. : Либідь, 1991. – 560 с.
204. Український народ! // Діло. – 1918. – 6 листопада.
205. Устав уголовного судопроизводства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/>.
206. Устименко В. М. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / В. М. Устименко / НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2010. – 144 с.
207. Ухач В.З. Земельне законодавство ЗУНР, УНР та Української держави: порівняльний аналіз / В.З.Ухач [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=324.
208. Українська Центральна Рада : документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, 1996 . – (Пам'ятки історії України. Сер. V. Джерела новітньої історії). – ISBN 966-00-0011-1. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. – К. : [б.в.], 1996. – 589 с.
209. Фесенко П. Влада Павла Скоропадського / П. Фесенко. – К., 1995.
210. Філософія права : навч. посіб. / Нац. акад. внутр. справ України ; за заг. ред. М.В.Костицького, Б.Ф.Чміля. –К. : Юрінком Інтер, 2000. – 334 с.
211. Франко І.Я. Громада і «задруга» серед українського народу в Галичині і на Буковині / І.Я. Франко // Зібрання творів. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 489.
212. Харьковченко Є.А. Современная православно-богословская концепция культуры / Є.А. Харьковченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://iai.dn.ua/_u/iai/dtp/CONF/13/articles/sec4/stat45.html.

213. Хміль І.В. Всеукраїнський Національний Конгрес 1917 р. / І.В. Хміль
// Енциклопедія історії України: Т.1: А-В / НАН України. Інститут історії
України. – К.: Наукова думка, 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
[http://www.history.org.ua/ ?termin=Vseukrainskyj_natsionalnyj_1917](http://www.history.org.ua/?termin=Vseukrainskyj_natsionalnyj_1917).
214. Храбан О. Симон Петлюра та українська національна революція.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=1013>.
215. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2-х т. – К.: Ін Юре,
1997. – Т. 2. – С. 14-15.
216. ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 269, арк. 1.
217. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 2, спр. 459, арк. 1–1 зв.
218. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 2, спр. 51, арк. 101.
219. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 2, спр. 51, арк. 174–174 зв.
220. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 2, спр. 51, арк. 50–53.
221. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 2, спр. 70, арк. 1.
222. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 2, спр. 70, арк. 2.
223. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 4, спр. 5, арк. 119–119 зв.
224. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 4, спр. 5, арк. 121.
225. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 4, спр. 5, арк. 51–51 зв.
226. ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 53, арк. 100 зв.
227. ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 2, спр. 55, арк. 44.
228. ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 81, арк. 6.
229. ЦДАВО України, ф. 1078, оп. 1, спр. 97, арк. 75.
230. ЦДАВО України, ф. 1115 с, оп. 1, спр. 1, арк.1.
231. ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 1, спр. 131, арк. 1–3.
232. ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 1, спр. 143, арк. 1.
233. ЦДАВО України, ф. 2208, оп. 2, спр. 65, арк. 11
234. ЦДАВО України, ф.1115, оп.1, спр.1, арк.185-187.

- 235. ЦДАВО України. ф. 2208, оп. 1, спр. 143, арк. 51.
- 236. ЦДАВО України. ф. 2208, оп. 2, спр. 222, арк. 5–6.
- 237. ЦДАВО України. ф. 2208, оп. 2, спр. 244, арк. 3–4.
- 238. ЦДАВО України. ф. 2208, оп. 2, спр. 57, арк. 2.
- 239. ЦДАВО України. ф. 2208, оп. 2, спр. 65, арк. 11.
- 240. ЦДАВО України. ф. 2208, оп. 4, спр. 7, арк. 1–5.
- 241. ЦДАВО, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 84.
- 242. ЦДАВО України. ф. 1064, оп.1, спр. 6, арк. 6 зв.
- 243. ЦДАВО України. ф.2207, оп.1, спр.1706, арк.1.
- 244. ЦДАВО України. ф.2207, оп.1. спр. 308, арк. 43.
- 245. ЦДАВО України. ф. 1115, оп. 1, спр. 6, арк. 74.
- 246. Черней В.В. Типи правосвідомості / В.В.Черней // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : матеріали II Всеукр. наук.-теор. конф. (м.Київ, 31 с ічня 2009 р.). – К., 2009. – С. 14-15.
- 247. Черник Н.С. Вплив християнської правової доктрини на формування правосвідомості: український досвід / Н.С.Черник // Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи : Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 квітня 2015 р.). – К., 2015. – С. 123-125.
- 248. Черник Н.С. Кримінальне законодавство періоду національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. та вплив на нього християнських правових норм / Н.С.Черник // Університетські наукові записки: Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2012. – Вип. : 6. – С. 232-239.
- 249. Черник Н.С. Моральні засади формування та розвитку українського права / Н.С.Черник // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2011. – № 3. – С. 281-285.

250. Черник Н.С. Формування інституту прав і свобод людини та громадянина на основі Святого Письма / Н.С.Черник // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2012. – Вип. 5. – С. 183-189.
251. Черник Н.С. Християнсько-правові основи в поглядах Т.Шевченка / Н.С.Черник // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила. – 2011. – Вип. 4. – С. 178-183.
252. Чернявський С.С. Практика застосування інституту звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим / С.С.Чернявський // Актуальні проблеми кримінального права : матеріали наук.-теор. конф. (Київ, 21 листопада 2014 р.). – К., 2014. – С. 11-14.
253. Честнов И. Л. Посклассическая теория права : монографія / И.Л.Честнов. – СПб.: Алеф-Пресс, 2012. – 650 с.
254. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К. : Оріон, 1992. – 230 с.
255. Чижевський Ю. Нариси з історії філософії на Україні / Ю. Чижевський – К. : Либідь, 2009. – 457 с.
256. Чміль Б.Ф. Формаційний та цивілізаційний підходи до вивчення права/ Б.Ф. Чміль // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : матеріали II Всеукр. наук.-теор. конф. (м. Київ, 31 с ічня 2009 р.). – К., 2009. – С. 10-11.
257. Чуваков О. А. Кримінальне право в Україні (1917 –1922 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003.
258. Чуваков О.А. Кримінальне право в Україні (1917 –1922 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук / О. А. Чуваков – Х., 2003. – 195 с.

259. Шабельніков В.І. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1917-1921 рр. / В.І. Шабельніков // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – 2008. – Вип. 1. – С. 118-123.
260. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага, 1927. – 325 с.
261. Швейцер А. Християнство и мировые религии [Електронний ресурс] / А. Швейцер. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Schw_MiRel/index.php.
262. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів / Т. Г. Шевченко. – К., 1939 – 1964. – ТТ. 1–10.
263. Шелухін Сергій Павлович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
264. Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. Шлемкевич. – К. : МП Фенікс, 1992. – 158 с.
265. Юрій М.Ф. Політологія / М.Ф. Юрій. – К. : Дакор, 2006. – 416 с.
266. Юркевич П. Д. Философские произведения. – М. : Правда, 1990. – 420 с.
267. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен : Вид-во Укр. Вільного ун-ту, 1993. – 241 с.
268. Янів В. Релігійність українця з етнопсихологічного погляду / В. Янів // Релігія в житті українського народу. – Мюнхен; Рим ; Париж [б. в.], 1966. – С. 188-189.
269. Ярош Д.В. Формування судової системи Української Народної Республіки періоду Центральної ради / Д. В. Ярош // Університетські наукові записки. – 2007. – №1 (21). – С. 18-22.
270. Banner M. Christian Ethics and Contemporary Moral Problems. – Cambridge, 1996. – 133 p.

271. Bogle A.L. When Law and Religion Meet. The Point of Convergence / April L Bogle, Ginger Pyron. – Grand Rapids : William B. Eerdmans Publishing Co., 2008. – Vol.1. – 100 p.
272. <http://bookshop.blackwell.co.uk/jsp/shipping.jsp>Bretzke James T. A Research Bibliography in Christian Ethics and Catholic Moral Theology / James T Bretzke. – New York : The Edwin Mellen Press Ltd., 2006. – 620 p.
273. Cane P. Law and Religion in Theoretical and Historical Context / Peter Cane, Carolyn Evans, Zoe Robinson. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – 336 p.
274. Chesterton G.K. Orthodoxy / G.K. Chesterton. – Massachusetts : Hendrickson Publishers Inc., 2006. – Vol.1. – 155 p.
275. Chirovsky N. Ancient and Kievan-Galician Ukraine-Rus. – 1981. – 216 p.
276. Ferrari, S. Durham, W. Cole, Jr. Law and Religion in Post-Communist Europe / S.Ferrari, W.Durham, Jr.Cole. – Leuven: Peeters Publishers, 2011. – Vol.1. – 428 p.
277. Hamilton M.A. God vs. the Gavel: Religion and the Rule of Law / Marci A.Hamilton. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 434 p.
278. Hill D. J. Christian Philosophy A-Z / Daniel J.Hill, Randal D.Rauser. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. – 264 p.
279. Jung Kevin Christian Ethics and Commonsense Morality: An Intuitionist Account (Routledge Studies in the Philosophy of Religion) / K. Jung. – Routledge, 2014. – 210 p.
280. Little D. Religion, Order and Law. A Study in Pre-revolutionary England / David Little. – 1984. – Chicago (IL):The University of Chicago Press, 1984. – 284 p.
281. Lodberg Peter. Religion, Politics and Law/ Peter Lodberg. – Aarhus : Aarhus University Press, 2009. – Vol.1. – 186 p.

282. Lohse Bernhard . Short History of Christian Doctrine From the First Century to the Present. – Augsburg Fortress Publ., 1978. – 320 p.
283. Magocsi, R.P. A History of Ukraine. – Toronto: University of Toronto Press, 1996. – 211 p.
284. Robert P. Geraci Robert P., Of Religion and Empire : Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia / Robert P. Geraci , Michael Khodarkovsky. – Ithaca : Cornell University Press, 2001. – 336 p.
285. Rorty R. An Ethics for Today: Finding Common Ground Between Philosophy and Religion / Richard Rorty. – Berkeley: Columbia University Press, 2010. – 104 p.
286. Saint Augustine of Hippo. On Christian Doctrine. – New York, 2010. – 192 p.
287. Samples K.R. 7 Truths that Changed the World : Discovering Christianity's Most Dangerous Ideas. – Baker Books, 2012. – 256 p.
288. Seton-Watson R.W. Panslavism // Europe in the Melting-Pot. – London, 1919. – 421 p.
289. Seton-Watson R.W. The Ukraine Problem // The New Europe. — NY, 1917. – Vol.4. – P. 310-378.
290. Surhone L. M. Orthodoxy, Autocracy, and Nationality/ Lambert M Surhone, Miriam T Timpledon, Susan F Marseken. – Beau Bassin : VDM Publishing House, 2010. – 80 p.
291. Wilson, A. The Ukrainians: Unexpected Nation. – Yale: Yale University Press, 2000. – P. 33-37.
292. Witte J. The Teachings of Modern Christianity on Law, Politics, and Human Nature/ John Witte. – Berkeley : Berkeley: Columbia University Press, 2006. – Vol.2. – 560 p.

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ РЕЦЕПЦІЇ
РОСІЙСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УНР ТА АВСТРІЙСЬКОГО В
ЗУНР ЯК ЗАКОНОДАВЧИХ ХРИСТІЯНСЬКИХ СИСТЕМ**

№	Рецепція російського законодавства в УНР	Рецепція австрійського законодавства в ЗУНР
I. Порівняльний аналіз причин і передумов рецепції		
1	Російське імперське законодавство забезпечувало жорстке правове регулювання суспільно-політичних відносин на українських землях, однак його ліквідація призвела б до кризи правовідносин.	Правові традиції Австро-Угорщини були більш демократичні, ніж в Російській імперії.
2	Керівництво Центральної Ради, сконцентрувавши основну увагу на пошуку моделей державотворення та ступеня підпорядкованості Тимчасовому Уряду, було неспроможне в короткотривалий час сформувати власну нормативно-правову основу.	Австро-Угорщина, на відміну від Російської імперії, розширювала політичні та культурні права народностей, що входили до її складу. Зокрема, з 1861 р. галицькі українці, отримали суттєвий політичний досвід практичної правової роботи, будучи представленими у Галицькому крайовому сеймі та імперському парламенті.
3	Не виходячи за рамки ідеї автономізму, Центральна Рада	Кардинальною відмінністю правової традиції ЗУНР від

	знаходилася в правовому полі саме Тимчасового Уряду, який, ліквідувавши імперські органи управління, не проводив кардинального реформування законодавства, очікуючи на скликання Установчих зборів.	українських національних урядів Наддніпрянської України, було те, що галичани у своїй практичній роботі не лише не ліквідували старе австрійське законодавство, але і використовувало його як основу власної діяльності, оскільки воно не суперечило цілям Української держави. Такий підхід став «однією з гарантій забезпечення стабільності держави, оскільки ліквідація старого законодавства і відсутність нового могли призвести до правового нігілізму та анархії в державі».
4	Певна частина імперського законодавства відповідала засадам християнської правової доктрини, а отже їх рецепція була закономірною для УНР, виходячи зі світоглядних уявлень лідерів національно-визвольних змагань 1917-1920 рр.	Християнська основа австрійського права формувалась на базі західного християнського світу, для якого були властивими було віддаленість церкви від політичного життя та пропагування широких етичних та демократичних норм у правовому побуті. Приналежність до різних християнських правових світів, якраз і відмежувала правові основи Австро-Угорщини від Російської імперії.
II. Порівняльний аналіз сутності та змісту рецепції (на підґрунті основних галузей права)		
5	Безпосереднім свідченням впливу християнства на сутність <i>конституційного права</i> та зміст	У законодавстві ЗУНР також чимала увага приділялася положенням <i>конституційного</i>

	Конституції Російської імперії 1906 р. було те, що визнавалася свобода віросповідання, недоторканість майна і особи, свободи слова, друку, зборів. Багато її положень знайшли своє втілення у праві УНР за часів правління Центральної Ради.	права, зокрема, громадським і соціальним свободам, забезпеченню прав громадян. У зверненнях «До населення міста Львова» та «Український народе!» вказувалося, що всім громадянам Української держави без різниці національності та віросповідання гарантувалися «громадянська, національна і віросповідна рівноправність». Згодом ці правові засади були конституційно закріплені у прийнятому 13 листопада 1918 р. «Тимчасовому Основному Законі» ЗУНР.
6	Особливий взаємозв'язок між християнською правовою доктриною і нормами права простежується в рамках кримінального законодавства. Церковне право мало вагомий вплив на формування системи покарань. Зі створенням 1903 р. нового Кримінального кодексу відбувся черговий етап взаємодії церковного і світського права у бік до відмови від старого канонічного погляду на структуру покарань та злочинів, які посягали на саму релігію. Виходячи з взаємозв'язку християнської правової доктрини	Християнські правові доктрини найбільше простежуються в нормах австрійського кримінального права, рецепція якого в Галичині здійснювалася послідовно. Затверджений 1768 р. Австрійський кримінальний кодекс («Терезіана»), складався з 2 частин: процесуального і матеріального права, передбачаючи жорстоку систему покарань, а процес мав інквізиційний характер з широким застосуванням тортур, скасованих у 1776 р. Жорстка система покарань, та її подальше реформування і лібералізація, стали передумовою впровадження ідей гуманізму та

	та норм кримінального права Російської імперії, у період розбудови української державності періоду Центральної Ради, Гетьманату та Директорії особлива увага приділялася саме рецепції норм кримінального права. Впродовж 1917 – 1920 рр. по всій території України поширювали вплив запозичені норми «Кримінального уложення» 1903 р.	християнських правових основ. У 1787 р. був виданий новий Австрійський кримінальний кодекс про злочини та їх покарання («Йозефіана»). Встановлюючи суворі покарання, він скасовував смертну кару та уперше в історії австрійського кримінального права він поділив злочинні дії на кримінальні злочини, які розглядали суди, і тяжкі поліцейні проступки, які розглядали адміністративні органи. Згодом, запроваджений 1852 р. Кримінальний кодекс запровадив поділ на злочини і проступки, і, відповідно, поділявся на 2 частини – про злочини і проступки. За вчинення злочину він передбачав смертну кару через повішення або тюремне ув'язнення на різні строки, а за проступки – грошові покарання, арешт до 6 місяців, тілесні покарання, які були скасовані в Австрії у 1867 р., заборону проживати у даній місцевості тощо; притому, повністю звільнялись від кримінальної відповідальності лише діти, віком до 10 р.; кодекс передбачав також застосування його статей за аналогією. З незначними поправками і доповненнями даний Кримінальний кодекс
--	---	---

		використовувався і в кримінальному законодавстві ЗУНР, а згодом Польщі, до 1932 р.
7	Вагома правова рецепція відбувалася в сфері кримінально-процесуального права . Численні наукові дослідження вітчизняних істориків права дають підстави стверджувати, що у період існування УНР, Гетьманської держави, УНР часів Директорії в основу організації та діяльності судових органів (за винятком надзвичайних (військових) судів) були здебільшого покладені судові статuti Російської імперії 1864 р. в їх первинній редакції.	Що стосується рецепції австрійського кримінально-процесуального права на західноукраїнських землях , то у 1853 р. в Австрійській імперії був прийнятий окремий Закон про кримінальне судочинство, який запровадив частково гласність процесу, але не допускав участі громадськості у здійсненні правосуддя. Запровадження гласності було вагомим кроком вперед на шляху лібералізації кримінального процесу, певна половинчастість даного нововведення зумовлювалася необхідністю провадження кримінальних справ у багатонаціональній державі, що могло забезпечити тільки за умови централізації. Кримінально-процесуальний кодекс 1853 р. суперечив основним демократичним принципам судочинства, а тому у 1869 р. був доповнений Законом про суди присяжних, а у 1873 р. був затверджений новий Кримінально-процесуальний кодекс, який із незначними змінами проіснував аж до розпаду Австро-Угорщини. Він

		встановив усність і гласність процесу, допустив участь громадськості, тобто суду присяжних, у розгляді тяжких злочинів, закріпив ідею вільної оцінки доказів за внутрішнім переконанням суддів. Таким чином, кримінально-процесуальне законодавство Австро-Угорщини, рецепція якого здійснювалася в роки національної революції 1917-1920 рр. було пронизане християнською доктриною, але її рівень був не достатній, щоб говорити про повну гуманізацію кримінального процесу і системи судочинства.
8	Українські національні уряди в процесі власного правотворення застосовували основоположні принципи <i>цивільного права Російської імперії</i>, основним джерелом якого був X том «Зводу законів». На початку XX ст., як і раніше, в цивільному праві ще зберігалися феодально-станові пережитки, що виявлялося в обмеженні правоздатності та дієздатності фізичних осіб за становим, національно-релігійними ознаками, а також за ознакою статі.	Після включення Галичини до складу Австрійської імперії у 1772 р., уже 1797 р. імперським декретом <i>у галузі цивільного права</i> був затверджений Галицький цивільний кодекс, що був запроваджений спершу у Західній, а невдовзі у Східній Галичині, у 1811 р. після кількох переробок був затверджений, а з 1812 р. уведений у дію Австрійський цивільний кодекс. Цей кодекс був модернізованим нормами капіталістичного права магнатсько-шляхетським зводом законів. З деякими змінами, внесеними у роки першої світової війни, він продовжував діяти на

		території Галичини і після її включення до складу Польщі – аж до прийняття Польського кодексу зобов'язань 1933 р. Практично одночасно з підготовкою та впровадженням Цивільного кодексу розпочалась робота над складанням Цивільного процесуального кодексу, який вступив у дію у 1781 р.
--	--	---

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії
внутрішніх справ
доктор юридичних наук,
професор

С.Д. Гусарєв

2015 р.

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
Черник Наталії Степанівни на тему «Філософсько-правові засади
творення української держави і права на початку XX століття в
контексті християнської доктрини» у навчальний процес Національної
академії внутрішніх справ**

Комісія у складі начальника кафедри філософії права та юридичної логіки, кандидата юридичних наук, доцента Кравця Віталія Михайловича (голова комісії), завідувача кафедри юридичної психології, доктора психологічних наук, доцента Кудерміної Олени Іванівни, заступника начальника навчально-методичного центру НАВС, кандидата юридичних наук Кобка Євгена Васильовича склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Черник Наталії Степанівни «Філософсько-правові засади творення української держави і права на початку XX століття в контексті християнської доктрини» (спеціальність 12.00.12 – філософія права) впроваджені в навчальний процес Національної академії внутрішніх справ.

1. Матеріали дисертаційного дослідження Черник Н.С. відображені та використовуються в навчальному процесі НАВС для здобувачів ступеня вищої освіти «бакалавр» та «магістр», зокрема, при викладанні таких дисциплін: «Філософія», «Філософія права», «Теорія держави і права», «Конституційне право України».

2. Результати дисертаційного дослідження Черник Н.С. відображені в навчально-методичних матеріалах для курсантів, студентів та слухачів, де в якості джерел рекомендовані такі публікації:

1. Черник Н. С. Моральні засади формування та розвитку українського права / Н. С. Черник // Університетські наукові записки : часопис Івано-

Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 3. – С. 281–285.

2. Черник Н. С. Зародження філософського пізнання існування Творця Всесвіту / Н. С. Черник // Університетські наукові записки : часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2011. – Вип. 4. – С. 130–133.

3. Черник Н. С. Християнсько-правові основи в поглядах Т. Шевченка / Н. С. Черник // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2011. – Вип. 4. – С. 178–183.

4. Черник Н. С. Ескалація впливу християнської етики на візантійське право / Н. С. Черник // Наше право. – 2012. – № 2. – Ч. 1. – С. 196–202.

5. Черник Н. С. Витоки української філософсько-правової думки / Н. С. Черник // Європейські перспективи. – 2012. – № 2. – Ч. 1. – С. 222–227.

6. Черник Н. С. Формування інституту прав і свобод людини та громадянина на основі святого письма / Н. С. Черник // Університетські наукові записки : часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2012. – Вип. 5. – С. 183–189.

7. Черник Н. С. Смерть як неприпустиме покарання засуджене церковною владою / Н. С. Черник // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2012. – Вип. 5. – С. 73–76.

8. Черник Н. С. Роль національних церков в процесі відновлення української держави і права в УНР та ЗУНР / Н. С. Черник // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – Ужгород, 2012. – Т. 1. – Вип. 19. – С. 127–129.

9. Черник Н. С. Християнські засади судочинства Української Центральної Ради / Н. С. Черник // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2012. – Вип. 6. – С. 74–79.

10. Черник Н. С. Кримінальне законодавство періоду національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. та вплив на нього християнських правових норм / Н. С. Черник // Університетські наукові записки : часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2012. – Вип. 6. – С. 232–239.

11. Черник Н. С. Християнський зміст системи судочинства Української Держави Гетьмана Скоропадського / Н. С. Черник // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2013. – Вип. 7 : [Ювілейний вип. до 15-річчя Івано-Франківського ун-ту права ім. Короля Данила Галицького]. – С. 100–104.

12. Черник Н. С. Відображення християнської правової доктрини у ментальності та правосвідомості українців напередодні національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. / Н. С. Черник // Університетські наукові

записки : часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2013. – Вип. 7. – С. 153–157.

13. Черник Н. С. Народна філософія, як підстава відродження української держави на початку XX ст. / Н. С. Черник // Університетські наукові записки : часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2014. – Вип. 10. – С. 213–218.

14. Черник Н. С. Проникновение христианских правовых идей в административное право времен национально-освободительной борьбы 1917–1921 гг. / Н. С. Черник // *Legeas Viata* (Молдова). – 2015. – № 6/3. – С. 147–150.

15. Черник Н. С. Рецепция российского законодательства Украинской Центральной Радой как законодательной христианской системы / Н. С. Черник // Закономерности развития высшего профессионального образования : материалы Всерос. науч.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения российского ученого-педагога С. И. Архангельского (Москва, 30 окт. 2009 г.) / под ред. В. А. Сластенина, Е. И. Артамоновой, М. Я. Виленского и др. – М. : Междунар. акад. наук пед. образования, 2009. – С. 533–538.

16. Черник Н. С. Духовні та філософські особливості української державності на початку XX ст. / Н. С. Черник // Свобода і недоторканість особи – основа сучасного демократичного суспільства : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 8 груд. 2011 р.). – Івано-Франківськ, 2011. – С. 191–197.

17. Черник Н. С. Особливості рецепції Російського імперського законодавства в правовій системі УНР / Н. С. Черник // Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 27 берез. 2015 р.). – Івано-Франківськ, 2015. – С. 175–178.

18. Черник Н. С. Вплив християнської правової доктрини на формування правосвідомості: український досвід / Н. С. Черник // Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 квіт. 2015 р.). – К., 2015. – С. 123–125.

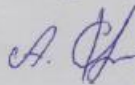
3. Зазначені праці підтвердили високий теоретичний і навчально-методичний рівень, практичну доступність і доцільність за результатами використання під час підготовки та проведення усіх видів навчальних занять.

Голова комісії:

В.М. Кравець

Члени комісії:

О.І. Кудерміна

Є.В. Кобко

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРАВА ІМЕНІ КОРОЛЯ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО
IVANO-FRANKIVSK UNIVERSITY OF LAW NAMED AFTER KING DANYLO GALYTSKYU
76018, м. Івано-Франківськ, вул. С. Коновальця, 35, тел. +38(0342)77-18-45, факс +38(0342)77-18-44
35 Konovaltzia St., Ivano-Frankivsk 76018, Ukraine, tel. +38(0342)77-18-45, fax +38(0342)77-18-44

№ 1927/1 від 30.06.2015р.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Ректор університету
к.ю.н., доц. Луцький А.І.

АКТ
впровадження результатів дисертації
Черник Наталії Степанівни
у навчальний процес Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

Комісія у складі: голови – доктора юридичних наук, професора Рябошапка Леоніда Івановича, членів комісії: кандидата юридичних наук, доцента Косьмія Михайла Михайловича, кандидата юридичних наук, доцента Книша Віталія Васильовича, склала цей акт про те, що наукові публікації за результатами кандидатської дисертації Черник Наталії Степанівни на тему: «Філософсько-правові засади творення української держави і права на початку ХХ століття (у контексті християнського вчення)» використовуються у навчальному процесі Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького під час читання лекційних і проведення семінарських занять зі студентами з курсу «Філософія права» та спецкурсу «Християнська етика як джерело сучасного українського права».

Наукові публікації Черник Наталії Степанівни:

1. Чернык Н.С. Рецепция российского законодательства Украинской Центральной Радой как законодательной христианской системы / Н.С. Чернык // Закономерности развития высшего профессионального образования: материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения российского ученого-педагога С.И. Архангельского (Москва, 30 октября 2009 г.) / Под ред. В.А. Сластенина, Е.И. Артамоновой, М.Я. Виленского и др. – М.: Международная академия наук педагогического образования, 2009. – С. 533-538.

2. Черник Н.С. Моральні засади формування та розвитку українського права / Н.С. Черник // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2011. – Вип. 3. – С. 281-285.

3. Черник Н.С. Зародження філософського пізнання існування Творця Всесвіту / Н.С. Черник // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2011. – Вип. 4. – С. 130-133.

4. Черник Н.С. Духовні та філософські особливості української державності на початку XX ст. / Н.С. Черник // Свобода і недоторканість особи – основа сучасного демократичного суспільства: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 08 грудня 2011 р.) / Івано-Франківськ, 2011. – С. 191-197.

5. Черник Н.С. Ескалація впливу християнської етики на візантійське право / Н.С. Черник // Наше право : науково-практичний журнал. – № 2. – Ч. 1. – 2012. – С. 196-202.

6. Черник Н.С. Витоки української філософсько-правової думки / Н.С. Черник // Європейські перспективи : науково-практичний журнал. – № 2. – Ч. 1. – 2012. – С. 222-227.

7. Черник Н.С. Формування інституту прав і свобод людини та громадянина на основі святого письма / Н.С. Черник // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2012. – Вип. 5. – С. 183-189.

8. Черник Н.С. Смерть як неприпустиме покарання засуджене церковною владою / Н.С. Черник // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2012. – Вип. 5. – С. 73-76.

9. Черник Н.С. Роль національних церков в процесі відновлення української держави і права в УНР та ЗУНР / Н.С. Черник // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2012. – Серія «Право». – Вип. 19. – Т. 1. – С. 127-129.

10. Черник Н.С. Християнські засади судочинства Української Центральної Ради / Н.С. Черник // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2012. – Вип. 6. – С. 74-79.

11. Черник Н.С. Кримінальне законодавство періоду національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. та вплив на нього християнських правових норм / Н.С. Черник // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2012. – Вип. 6. – С. 211-218.

12. Черник Н.С. Християнський зміст системи судочинства Української Держави Гетьмана Скоропадського / Н.С. Черник // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Ювілейний випуск до 15 річчя Івано-

Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2013. – Вип. 7. – С. 100-104.

13. Черник Н.С. Відображення християнської правової доктрини у ментальності та правосвідомості українців напередодні національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. / Н.С. Черник // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2013. – Вип. 7. – С. 153-157.

14. Черник Н.С. Особливості рецепції Російського імперського законодавства в правовій системі УНР / Н.С. Черник // Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти : Матеріали Другої всеукраїнської науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 27.03.2015 р.). - Івано-Франківськ, 2015. – С.175-178.

15. Чернык Н.С. Проникновение христианских правовых идей в административное право времен национально-освободительной борьбы 1917-1921 гг. / Н.С. Чернык // LEGEA SI VIATA. Publicație științifico-practică. – Nr. 6/3 (282) 2015. – P. 147-150.

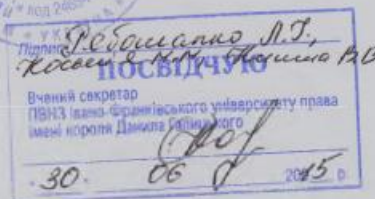
Голова комісії:

Члени комісії:

д.ю.н., проф. Рябошапка Л.І.

к.ю.н., доц. Косьмій М.М.

к.ю.н., доц. Книш В.В.

**МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ ТЕРИТОРІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ЮСТИЦІЇ
В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ**

вул.Григор'євська, 11, м.Івано-Франківськ, 76018, тел.(факс) 75-06-51, e-mail: info@ijf.minjust.gov.ua, http://www.obljustif.gov.ua, код ЄДРПОУ 34844679

05.06.2015 № 03-37/1491

Акт

**про впровадження результатів дисертації в правозастосовчу,
правоосвітню та правовиховну діяльність**

Черник Наталії Степанівни

**на тему: «Філософсько-правові засади творення української держави і права
на початку XX століття (у контексті християнського вчення)»
за спеціальністю 12.00.12. – філософія права**

Комісія у складі: в.о. начальника Головного територіального управління юстиції в Івано-Франківській області В.М. Кульбанського, начальника відділу реєстрації нормативно-правових актів, правової роботи та правової освіти Н.З. Саведчука, головного спеціаліста відділу організаційної роботи, документування та контролю В.М. Сірка склали цей акт за результатами розгляду та обговорення результатів дисертаційного дослідження здобувача кафедри філософії права та юридичної логіки Національної Академії внутрішніх справ України Н.С. Черник.

Висновки та пропозиції авторки за результатами дисертаційного дослідження можуть бути використані у сфері підвищення правової освіти та правового виховання громадян з урахуванням ролі і значення християнських засад у становленні «ідеалів» громадянського суспільства та правової держави.

Отримані Н.С. Черник результати мають відповідний теоретико-методологічний та практично-прикладний рівень, сприятимуть ефективнішому засвоєнню різних морально-етичних категорій в правоосвітній та правовиховній

діяльності, а також в процесі впровадження християнських засад суспільства у національне законодавство України.

В.о. начальника Головного
територіального управління юстиції
в Івано-Франківській області

В.М. Кульбанський

Начальник відділу реєстрації
нормативно-правових актів, правової
роботи та правової освіти

Н.З. Саведчук

Головний спеціаліст

В.М. Сірко